

שיח הסיום

הלכות והליכות סיום מסכתא

במשנתו של

מרן מופת הדור רבינו שי"ח קניבסקי זצוק"ל

אשר זכינו לקבל מפיו

וללקט אחר הקוצרים והמאספים מפי סופרים וספרים

בחמלת ה' עלי

משה בלאאמו"ר הרה"ג ר' אברהם שליט"א דינין

מהדורה מיוחדת

לעילוי נשמת רבינו זצוקללה"ה

אשר נסתלק בסערה השמימה

ביום ט"ו באדר ב תשפ"ב

אוי לנו כי הושברנו

הרבה מעות יש לנו ואין לנו שולחני להרצותן

מודיעין עילית

תשפ"ב

הודעה ובקשה

מתעתדים אנו בעזה שי"ת
להוציא לאור
מהדורה נרחבת עם הוספות רבות
נגד אחינו אבקשה נא!

כל מי שיש בידו מתורת רבינו זצוק"ל
בעניני סיום מסכת והמסתעף
שישלחנה ע"פ הכתובת דלהלן
ובל"נ יופיע בשם מוסרו במהדורה הבאה

הכתובת:

משה דינן

שד' יחזקאל 9, מודיעין עילית

טל. 0533-141383

דוא"ל: md3141383@gmail.com

פתשגן הכתב
מכתב פתוחי חותם קודש ממרן מופת הדור זצוק"ל
אשר איזן ותיקן מה שרשמתי מפיו הק'
בהלכות סיום מסכתא

לט. בתענית כ' סיון או ערש"ק פרשת חוקת אם רגיל להתענות האם מותר לו לאכול בסעודת סיום.
תשובה: כל תענית שאינו חיוב יש להתיר בשביל סיום מסכת. (אין קדו' אין במצות י' להתיר ע' א' (אין))

(ואם קבל עליו התענית יש להתיר ע"י ג' אנשים)

אמנם וז"ל אפ"כ אין כל תענית יק' א"י דה"כ או לשנות אפ"י להחליט

**למעשה אין לסמוך על כל תשובותי
רק לעי' בהלכה או לשאול לראוי להורות**

תוכן הענינים

פתיחה

פרק א דיני ומנהגי סיום מסכת

הסיום / אמירת נוסח ההדרן / הקדיש / להתחיל מיד מסכת
אחרת / השמחה ביום הסיום

פרק ב מה נחשב לסיום

המשתתפים בסעודה / זמן ומקום הסעודה / סעודת סיום בבית
הכנסת / מאכלי הסעודה / זמירות ודברי תורה בסעודה / ברכת
המזון / סעודת סיום בערב שבת / הוצאות הסעודה

פרק ג סעודת סיום

המשתתפים בסעודה / זמן ומקום הסעודה / סעודת סיום בבית
הכנסת / מאכלי הסעודה / זמירות ודברי תורה בסעודה / ברכת
המזון / סעודת סיום בערב שבת / הוצאות הסעודה

פרק ד סיום במועדי וזמני השנה

סיום מסכת בשבת / בערב פסח / סיום בימי ספירת העומר /
בחג השבועות / שמחת תורה / סיום בפורים / מועדים וזמנים
בחיי האדם

פרק ה תענית בכורות וסיום מסכת בערב פסח

גדר התענית ומי מתענה / פטור מתענית ע"י השתתפות בסעודת
מצוה / פטור מתענית ע"י השתתפות בסיום מסכת /
ההשתתפות בסיום ובסעודה / לפני התפילה / הסעודה

השתתפות האבל בסיום / בכור קטן / תענית בכורים בערב פסח
שחל בשבת / שכח להתענות / ברכת החמה

פרק ו סעודת סיום בתעניות

תענית יחיד שנהגו בה רבים / ערב ראש השנה / תענית כ' סיון

פרק ז סיום בימי בין המצרים

למהר לימודו כדי לסיים בתשעת הימים / המשתתפים בסעודה /
שירה ובגדי שבת בסיום מסכת / במוצאי תשעה באב

פרק ח השתתפות אבל בסעודת סיום, וסיום ביארציט

בתוך שבעה / בתוך שלושים / יארציט

סדר ההדרן והקדיש

פתיחה

בגמ' שבת (ק"ח ע"ב, ורש"י במוסגר): "אמר אביי, תיתי לי, דכי חזינא צורבא מרבנן דשלים מסכתיה [שג'רסה], עבידנא יומא טבא לרבנן [-לתלמידים, ראש ישיבה היה]". ודין זה נפסק ברמ"א (יו"ד סי' רמו סעי' כו): "כשמסיים מסכת, מצוה לשמוח ולעשות סעודה, ונקראת סעודת מצוה".

והביא בספר כל משאלותיך (עמ' שלו): שמעתי ת"ח גדול אומר לרבנו על מה שאמרו בש"ס שבת שצורבא דרבנן שסיים מסכת עבידנא יומא טבא לרבנן, ומדוע לשון 'צורבא מרבנן' ולא 'תלמיד חכם', כי צורבא מרבנן פירש רש"י שהוא צעיר וחרף^א. ולכן בדרך כלל אינו מסיים את המסכת, וכשמסיים זה 'יום טוב'...

תגובת רבנו: כי תלמיד חכם זה לא חידוש, כי כל יום צריך לגמור מסכת. ואמר רבנו: בתולדת אדם^ב כתוב שלא אכל שום סעודה רק אם סיים קודם לכן מסכתא^ג.

ובקונטרס דרך תורה (עניני סיום, שאלה קב) כתב: יש לשאול מה כוונת רש"י במ"ש "שג'רסה", ומה בא לפרש ולהוסיף על דברי הגמ' וענה מרן

^א תענית ד ע"א ד"ה צורבא מרבנן - "בחור חרף".

^ב תולדות רבי זלמן מוולוז'ין.

^ג לא מצאנו בתולדת אדם זה, אלא כיו"ב (פרק ו, מהד' ירושלים תשמ"ז עמ' קד): "וגם היה דרכו ללמוד לפני כל סעודה לאחר שישב על המקום שהיה מוכן לאכול שם ענין שלם מהלכות הש"ס כפי שהקרה הזמן לפניו, יהיה ארוך ששת דפין או קצר ארבע או חמשה שורות, ועוד ענין שלם מהאגדות על שם מאמר חז"ל".

זצוק"ל: "לא בשמיעה בלבד"⁷.

וכתב שם בביאור הדברים⁸, דהנה בס' מגדים חדשים (עמ"ס שבת שם) הביא מהגהות מהרי"ד לתורת כהנים, שהנה מצאנו בע"ז (יט ע"א) "ואמר רבא לעולם ליגריס אינשי ואע"ג דמשכח, ואע"ג דלא ידע מאי קאמר" [פי' רש"י, שאין רבו יודע לפרש לו כלום], שנאמר (תהלים קיט, כ) 'גרסה נפשי לתאבה', גרסה כתיב ולא כתיב טחנה [פירש"י גרסה, לשון (ויקרא ביד) גרש וכרמל, שלא היה טוחן הדק אלא כריחים של גרוסות המחלקין חיטה לשנים או לארבע לצורך מאכל. גרסה נפשי לתאבה, מרוב תאותי לתורה הייתי שובר לפי היכולת, אע"פ שאיני טוחנה הדק ליכנס לעומקה].

נמצאנו למדים, כי אביי אמר דבריו על צורבא מרבנן שלמד את המסכתא בגירסא בעלמא, ולא למדה בעיון כראוי, ואעפ"כ אמר אביי "עבידנא יומא טבא לרבנן".

וזו כונת המדרש (לקח טוב פ' צו) ש"כל המשלים מסכתא צריך לעשות יו"ט לחבירו", היינו כשמשלים מסכתא בגירסא בעלמא בלבד, "כל שכן שמשלים לימודה" - היינו שמשלים אותה כראוי בעיון ועומק.

ועוד כתב שם בכוונת רש"י, שבא לאפוקי מאם גמר לכתוב המסכתא, שבזה אין לעשות יו"ט, אלא בגמר לימודה ממש, עי"ש.

ובקונטרס הנ"ל הביא את דברי שו"ת פרי השדה (ח"ג סי' קפב), שביאר את דברי רש"י באופן אחר והעיר עליו ועי"ש, וציין לפניני רבינו הקהלות יעקב (עמ' יג): "לחזור על מסכת שלמד במשך הלילה כדי לערוך סיום בערב ר"ה".

⁷ ראה להלן פרק ב סעי' ד, דעת רבינו בזה, שצריך ללמוד בפה דווקא, ומה דין סיום במי שלמד בהרהור או בשמיעה מאחר.

⁸ ראה הע' הקודמת כוונת רבינו. ולפי"ז מש"כ כאן אין זה הביאור בדעת רבינו, אלא שהדברים נאים ועומדים בפני עצמן, וראינו להביאם כאן.

בספר שער המועדים (קיצור הל' פסח) הלכות פסח בהערה לג. עי' ארחות רבינו (ח"ב עמ' נז אות ח) ששמע ממרן זצוק"ל שמי שאין לו סיום לשמוע ונא' ללמוד מסכת הוריות בשעה אחת ולעשות סיום ולאכול, והערתו לו שזו מסכת קשה למי שלא למד אותה ואי אפשר להבינה בשעה אחת. ומרן זצוק"ל פתח מסכת ע"ז (יט ע"א) וקרא: "אמר רבא לעולם ליגריס איניש, ואע"ג דמשכח ואף על גב דלא ידע מאי קאמר, שנאמר גרסה נפשי לתאבה גרסה כתיב ולא כתיב טחנה". ותמהתי על זה והקשתי לו מדברי המג"א ומשנ"ב (סי' נ ס"ק ב) שכתב: "מי שאינו מבין צריך ללמוד ולהבין, שאם לא כן אינו נחשב ללימוד". וענה מרן זצוק"ל: בכל זאת מצות קריאה יש לו **ויכול לעשות סיום בערב פסח ולאכול** [א"ה נ"ל דרך בדיעבד] (א"ה עי' מגילה יח ע"א דמבואר שמקיים "מצות קריאה" אע"פ שאינו מבין לשון הקודש ויל"ע). עוד אמר לי פעם אחרת שהרמח"ל (בסוף קונטרס דרך עץ החיים) חולק על המג"א הנ"ל וס"ל דאף מי שאינו מבין נחשב לימוד ומקיים מצות "והגית בו יומם ולילה", והחזו"א פסק כדברי הרמח"ל בזה, עכ"ד. (וא"ה מצאתי אסמכתא לדבריו מרש"י שבת קיח ע"ב עי"ש ודו"ק), עד כאן מהספר הנ"ל. ועי"ש מה שציין לגבי סיום שלמד בשמיעה או בהרהור, ויובא בעז"ה לקמן.

ובקונטרס קרוב אליך (פרק יא) שו"ת בשם מרן זצוק"ל, על מה שכתוב בגמ' שבת (סג ע"א) "ליגמר אינש והדר ליסבר", **שזו עצה טובה**. (ולא חיוב).

מצאנו עוד בענין הסעודה לגמרה של תורה, בדברי מרן זצוק"ל בספרו טעמא דקרא עה"פ במלכים א (ג, טו) **"ויקץ שלמה והנה חלום ויבא ירושלים וגו' ויעשה משתה לכל עבדיו"**, ובריש קה"ר מכאן שעושין סעודה לגמרה של תורה, וקשה מה ענין זה לגמרה של תורה. וי"ל דגמרה של תורה היינו בש"ת כשגומרין הקריאה של התורה [ונכמ"ש הרמ"א באו"ח סי' תרס"ט ביו"ט האחרון של סוכות קורין שמח"ת, לפי ששמחין ועושין בו משתה לגמרה של תורה], ולכאורה היה אפ"ל שאין

זו גמרה של תורה כלל, כיון שעדיין לא למד גם התורה שבע"פ כולה שהיא פירושה של תורה שבכתב. אך ממה שעשה שלמה המלך סעודה כשנתבשר על החכמה, אע"פ שבודאי עדיין היה צריך ללמוד ולעסוק בתורה, מוכח דעושין סעודה גם כשלא החכים בפועל כל הצורך רק בכח, וה"נ בגמרה של תורה שבכתב החכים בכח שיהא יכול לעסוק בתורה שבע"פ, דליכא מידי דלא רמיזי בתורה שבכתב ואם יזכה ימצא, עכ"ל. (ועי' בפתיחה לספר יומא טבא לרבנן עמ' כ-כג).

*

בפתח השיח, אבוא בזה להודות לבורא כל עולמים, אשר זיכני להסתופף בבית ה', ועל שפתח פתח לי בבית מרנא פאר הדור מרן רבינו בעל דרך אמונה זצוק"ל, אשר הקדיש מעתו וזמנו היקרים מפז, וענה בסבר פנים יפות על כל שאלה ושאלה, ולאחר מכן עבר על מה שכתבתי מפיו והגיה הגהותיו תיקן והוסיף כהנה וכהנה.

ועוד זכינו כי רבים שותים ממימיו וקבעו דבריו בספרים לאין מספר, התודה להם אשר דלו מבאר מים חיים, ומהם ומיני תסתיים שמעתתא דא דהלכות סיום.

והנה אין אנו יכולים לומר כי כילינו מלאכתנו, כי תורת רבינו מרן זצוק"ל ארוכה מיני ים ורחבה מיני ארץ, ושמועתי מתבדרן בבתי מדרשות מדרן ועד באר שבע, ובכל רחבי עולם התורה.

ובקשתנו בזאת, כי כל מי שיש בידו עוד שמועות מרבינו מרן זצוק"ל בעניני סיום מסכתא והמסתעף, או כל הערה ותיקון שמצא בקונטרס זה, שישלחנו, ובעזה"ש יובאו הדברים בשלימות וכתיקונם בספר שאנו עתידים להו"ל בעזה"ש בקרוב, ובו נביא גם את ההדרן והקדיש עם פנינים וביאורים אשר דלינו מבאר מים 'חיים' מרן זצוק"ל.

קונטרס זה י"ל לראשונה לכבוד הבר מצוה לבני ישראל נ"י, בחודש שבט תשפ"ב, והנה עתה חשך אור עולם, בהסתלקותו בסערה השמימה

של מרן זצוק"ל, ורבים אומרים מי יראנו טוב, ע"כ אנו מוציאים קונ' זה שוב, אף שעדיין אינו מושלם.

*

בסיום עלי גם להודות לכל העוזרים והמסייעים, ובמיוחד לאבי מורי הרה"ג ר' אברהם שליט"א, שהגדיל חלקו בשותפות עמי, ולאמי מורתי מרת רות שתחי', על כל מה שעשו למעני עד היום הזה. יה"ר שיזכו לנחת מכל הצאצאים. וכן את מו"ח הר"ר ברוך לייב סופר שליט"א וחמותי שתחי' שמסייעים לנו בכל יכולתם, יה"ר שימלא הקב"ה כל משאלות לבם לטובה.

ולתורם הכהן הצדיק החפץ בעילום שמו, שתרים חלק מגופו, שיזכה לבריאות איתנה, והוא ורעייתו שתחי' יזכו לרוות נחת מילדיהם.

כמו"כ עלינו להודות לארגון הנפלא "מתנת חיים", שכשמו כן הוא, הצלת חיים כפשוטו, ובגעגועים נעלה לראש את זכרו של הוגה ומייסד הארגון איש תבונות ורב פעולות הרה"ג הרב אברהם ישעיהו הבר זצ"ל, שנסתלק לדאבון לב מוקיריו וחבי-חייהם לו, בל' בניסן תש"פ.

התודה גם לידידי העורך המוכשר החפץ בעילום שמו, שיגע ותיקן למען יצא לאור בשפה ברורה ובנעימה.

אחרון אחרון חביב (בראשית רבה עח, ב), לנוות ביתי מרת לאה שתחי', אשר עומדת לימיני בכל התקופות שעברנו ומסירה מעלי כל הטרדות כדי שאוכל לשבת ולעסוק בתורה, יה"ר שנזכה לגדל צאצאינו לתורה ולחופה ולמעשים טובים, ונזכה ל"ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים".

פרק א

דיני ומנהגי סיום מסכת

הסיים

א. מעלה גדולה היא לסיים כל מסכת שלומד עד גמירא¹, והוא בכלל מה שאמרו "המתחיל במצוה אומרים לו גמור"², ואמרו בזוהר "מאן דזכה למסכתא חדא, ירית עלמא חד"³, וכן ראוי לעשות⁴, ויש בזה מצוה גדולה⁵.

¹ סדר הלימוד של מרן זצוק"ל, יובא להלן.

² בס' שלום ירושלים (תשובות מרן בעל ה'קהלות יעקב' אות ט): "אבי זצוק"ל אמר לי תמיד, שצריך להקפיד לסיים כל מסכת שמתחילים, ואמר לי בזה שני טעמים א. שזה שאלה של נדר, כשמתחיל מסכת ולא מסיימו. ב. שזה לא כבוד המסכת להתחיל ולא לסיים. לכן גם בשנים שאמר שיעורים בישיבות הק', באם לא הספיקו ללמוד את כל המסכת על סדר השיעורים, היה מקפיד להשלים לעצמו את כל המסכת מרישא עד גמירא, עכ"ל הטהור. (מנחת תודה פ"ד. ועי' כל משאלותיך עמ' תקמב, שכן אמר הח"ח זצ"ל, יעו"ש).

³ זה לשון הקדמת תיקוני זוהר יד ע"ב: "וכל מאן דזכה להלכה חד ירית עלמא חד, כל שכן מאן דזכה למסכתא חדא או לתרין או לשתי דאתמר בהון 'ששים המה מלכות', דכל מסכתא מטרוניתא אידי בגרמה", וכו', עי"ש גדולת המסיים מסכת.

בס' כל משאלותיך עמ' תקמב, הובאו דברי מרן זצוק"ל לארגון "מאן דירית": "כבר אמרת את החז"ל - שמי שיורש מסכתא יורש עולם, ופירוש ה'עולם' המוזכר כאן? מה אנו יודעים כיצד ומה היא, אך הרי יש ש"י עולמות וכמבואר בחז"ל שיש ש"י עולמות לכל צדיק, ועל כל מסכת יש עולם אחד בפני עצמו. לשון הזוהר הוא: כל צדיק וצדיק אית ליה עולם

ב. ישתדל לסיים בדבר טוב. ואם הענין מסתיים בדבר רע יחזור על הענין הקודם כדי שיסיים בדבר טוב, או ילמד מהמסכת הבאה.^{יא}

בפני עצמו וכל מאן להלכה חד ירית עלמא חד, כל שכן מאן דזכה למסכתא חדא או לתרין או לשתין דאתמר דהון ששים המה מלכות דכל מסכתא מטרוניתא אידי בגרמה". ועי' דרך שיחה ח"א עמ' תצ, שפי' 'מאן דירית' ע"פ הירושלמי, "שמתנהג כמו דבר כזה וספק ומתייגע עליו הרבה", עי"ש.

ובס' אריה שאג, תשובה קמה, שאל והרי יש ס"ג מסכתות. והשיב: "בטלים ברוב". (ועי' כל משאלותיך עמ' שלו).

בקונטרס דרך התורה, תשובה קלא, לגבי השאלה איזו מסכת ראוי לאדם שיקבע בה תלמודו כל ימיו, ענה מרן זצוק"ל: **אין שום חילוק בין מסכת למסכת**, עי"ש המקור ועוד. ועי' מנחת תודה, עמ' כה: "אין הבדל" בין מסכת קטנה למסכת גדולה, "העיקר ללמוד", יעו"ש.

ובקונ' קרוב אליך שאלה כד, בא' מהמכתבים: שאלתי ממרן שליט"א אודות מש"כ האור החיים (דברים כו, ה) וז"ל: והתורה והמשפטים בארו אותם חכמים בששים מסכתות כמנין "טנא", שזולת זה הגם שיעשה כל מצוות שבעולם ישרף הוא והם. ע"כ. ומרן השיבני: **כי מי שאינו יודע ש"ס, עלול להגיע לכך, ר"ל שישרפוהו רח"ל**. ע"כ. מה כוונת מרן שליט"א שעלול להגיע, האם מכיון שלא ידע את ההלכות וכו', וממילא יכשל ויכשיל... וענה: **נכון**.

^ט עי' כתובות יז ע"א, ובח"א למהרש"א שם, ובפי' ר"ש משאנץ לתורת כהנים, פ' קדושים, פ"ט אות י (הובא ביומא טבא לרבנן).

^י בקונטרס הנ"ל תשובה ה: **אין חיוב לעשות סיום על כל מס' עם מנין כיבוד וקדיש, אבל יש מצוה, וא"צ מנין**. וכן בתשובות הגר"ח חלק ב עמ' רטז, ומקורו עי' ים של שלמה ב"ק סוף פ"ז.

^{יא} אלא, פרק ע אות ג: מנהגו כשלומד ענין בפורענות כגון במס' מו"ק, ומגיע לפרק אלו מגלחין, לא מפסיק באמצע, אלא מסיים את כל הפרק, שלא לעמוד באמצע פורענות. ועי' מישרים אהבוך דענה מרן זצוק"ל: **יאמר ר' חנניא בן עקשיא וכו'.** יעו"ש עוד באריכות מעמ' שיד, ומקורות ביומא טבא לרבנן.

ג. נוהג לגמור המסכת יום קודם הסיום (ולהשאיר קטע לסיום) ולא לגמור מוקדם^{יב}, דהיינו רק באותו יום ולמחרת (ועי' הערה יג). וראה להלן (פרק ט סעי' כט) מנהג מרן זצוק"ל בערב פסח שחל בשבת.

ד. כשמסיים מסכת, מצוה לשמוח לגמרה של תורה ולעשות סעודה של מצוה^{יד}, ונכון לעשותה ברוב עם לכבודה של תורה^{טו}. ואין לחוש בזה ליוהרא, ואדרבה, ממנו יראו ויעשו^{טז}. ומצוה גדולה להשתתף ולשמוח עם המסיים^{יז}, והוי עת רצון^{יח}.

^{יב} אלא, פרק מה אות ג. וציינו שם לש"ך יו"ד סי' רמז ס"ק כז, דמשמע שאין צריך לסיים מיד [בשם שו"ת מהר"ם מינץ סי' קיט]. ובערוך השולחן יו"ד סי' רמו סעי' מד, הראה מקורו מגמ' מועד קטן ט ע"א "איבעי ליה לשיורי פורתא", עי"ש.

^{יג} יומא טבא לרבנן, תשובה כג, ענה מרן זצוק"ל: יום יומיים אפשר (דהיינו זמן מועט), דודאי לגמור היום ולעשות סיום בעוד זמן מרובה אי אפשר. ובאורייתא תשובה ז: לא יותר מדאי. וכן בספר אשיחה ח"ב עמ' רנז, ובס' דרך שיחה ח"ב עמ' שמט: עד מתי שיש לו שמחה, וזה כמה ימים ולא יותר. אין לזה טעם אם זה יאריך יותר מכמה ימים. עי"ש עוד. ובספר בעקב הצאת תשו' קסב: באותו יום. עי"ש בהערה. ובכל משאלותיך עמ' שמט: שבוע שבועיים. יעו"ש עוד.

^{יד} שבת קיח עב וכן פסק הרמ"א יור"ד סי' רמו סעי' כו ועי' במבוא ליומא טבא לרבנן. ובעלי שי"ח תשובה ב, עניני סיום: מצוה.

^{טו} עי' שו"ת מהר"ם מינץ סי' קיט (ועי' לעיל אות ה, שכתב מרן זצוק"ל שא"צ מנין, וכן מנהגו כמובא בספר אלא, פרק מה אות ד, חוץ מערב פסח שמסיים ברוב עם).

^{טז} דרך שיחה ח"א עמ' תקד: שאלה: עושה סיום במעמד עשרה בני אדם, וחושש לדברי חז"ל (ב"מ כג ע"ב) שישנה במסכתא שלא לפרסם שיודע מסכת. והשיב מרן זצוק"ל: לתועלת הוי, שעי"ז מזרו גם את האחרים ללמוד. ובקונ' קרוב אליך שאלה כג, הוסיף והקשה, דאולי יש לחלק בדגמרא איירי כשאחרים שואלים אותו, דאז יש לו לשנות, משא"כ שעושה

[הלכות ומנהגי מרן זצוק"ל בסעודה זו יתבארו להלן פרק ג].

סיום מסכת' דמצוה הוי, לא שייכא בהו שינוי בדיבורו. והשיב מרן זצוק"ל:
אם להתגאות, בכל גיוני אין לעשות.

ובס' דברי שמואל על המועדים סי' יג - קונ' דבר הסיום, אות לט, ביאר דבריו, שהוא כפי שנתבאר מהספר חסידים וסיעתו, דכשהוי לרצון עצמו וכבודו אין לעשות אפילו מצוה, משא"כ בשיהוי לכבוד התורה. וגם ראיתי אחרי רואי, מש"כ בזה בספר בתורתו יהגה (ח"א בריש הספר עמ' 20) דנשאל מרן זצוק"ל על זה גופא, דכתב בס' חסידים (סי' פד) "אל ישמח לבבך אם יכבדוך, כי לפי הכבוד וההנאה שיש לו לאדם בעוה"ז מנכין לו מזכויותיו לעוה"ב, והנה במה שנוגע בבין אדם לחבירו, כתב המסילת ישרים (פרק יט) שישתדל לעשות לחבירו כל קורת רוח שיש בידו, 'בין בעניני הכבוד', בין בכל שאר הענינים" עכ"ל. ואמאי במה שנוגע לזולתו ל"א שנחשב שגומל לו רעה, במה שמאכילו את חלקו של העוה"ב כאן בעוה"ז. וענה: השני בידו לא להשים לב לזה ולא ליהנות, עכ"ד. (והביא שם דברי הפלא יועץ, ע"ע שם בעמ' תח).

ובארחות יושר (גליון 5 שבועות תשע"ה) לגבי סיום הש"ס, לעשות סיום גדול וחושש מעין הרע, השיב מרן זצוק"ל: אין עין הרע בתורה ואין מה לחשוש מזה, ואדרבה, כדאי לעשות בציבור שכן יראו אחרים וילמדו ממך שאפשר ללמוד את כל הש"ס ויעשו כן אף הם. והוסיף עוד רבינו ואמר, שכעין זה מצינו ברמ"א לגבי צדקה, (יו"ד סי' רמט סעי' יג) שראוי לתת צדקה בפרסום כדי שאחרים יראו וילמדו לעשות כן אף הם, והוא הדין בתלמוד תורה. ובס' כל משאלותיך, עמ' שלו, גם בחור שעושה סיום הש"ס בביתו ויבואו שכנים ולא חברים, ילמדו ממנו וידאגו שבניהם גם הם יעשו סיום, וכבוד הורים קודם לברוב עם בשיבה, יעו"ש.

^י יש"ש ב"ק סוף פ"ז מלשון הגמ' בשבת הנ"ל.

^י דרך שיחה ח"ב, עמ' שנב, ושם ענה מרן זצוק"ל שהמקור לזה: שכן איתא בספרים וכן סברא הוא, יעו"ש. וכן ידוע ממרן זצוק"ל בכל פעם שעושה סיום שנותן מ"יין הסיומים. (וביומא טבא לרבנן צויין לס' משנת יוסף דרשות ומאמרים ח"א עמ' שלג אות ג, הסבר במה הוא עת רצון).

ה. דורשים מענייני המסכת^{יט}, ונהגו לומר דרשת 'הדרן' שנועצין סוף המסכת בתחילתה, להורות כי אין קץ לתורתנו, וכל חלק ממנה אין לו גמר ותמיד נעוץ סופה בתחלתה^כ. (ועי' הערה^{כא}).

אמירת נוסח ההדרן

ו. לאחר סיום המסכת, נוהגים לומר "הדרן עלך" וכו' - היינו שנשוב ונשנה אותך (את המסכת)^{כב}, והוא מועיל לזכרון^{כג}. ואומר כן ג' פעמים^{כד}. ואין צריך לומר בלי נדר, ועי' בהערה^{כה}.

^{יט} מנהגים דק"ק וורמיישא, סי' ריג.

^כ עי' יומא טבא לרבנן, שער העיונים, סי' יג.

^{כא} דרך שיחה שם, מה לומר בסיום מס' ע"ז: הנה מס' ע"ז מסתיימת בהאי לישנא: "א"ל אידכר מאי עבדת באורתא", וכתבו שם התוס' (ד"ה אידכר) שלא עבר איסור, ומ"מ ישראל אינו עושה כן. והוסיף מו"ר: כל יהודי צריך לומר לעצמו "אידכר מאי עבדת באורתא"!

עוד הוסיף מו"ר בבדיחותא: הם למדו מס' ע"ז שהיא מסכתא של אברהם אבינו, כמו שאמרו בגמ' (שם יד ע"ב) שלאברהם אבינו היתה מס' ע"ז של ארבע מאות פרקים, ויש להם נס שלא היו בזמן א"א, שאם כן היה להם ללמוד עוד שצ"ט פרקי ע"ז!

^{כב} תשבי ערך הדר. ובשו"ת מהר"ם מינץ סוף סי' פה: "כמו שכתב אחר כל פרק או אחר סיום מסכת 'הדרין עלך', כלומר מאחר דסיימו הפרק או המסכת השמר לך פן תשכח את הדברים כו', חוזר בהן שלא תשכח". ועי' בחלק האגדה בשם מרן זצוק"ל דהוי בקשה ותפילה. ובשערי דן עמ' צו: הוא לא מחויב (להגיד), אסור לשנות ממנהג ישראל... כל מה שמורפס בגמרא שיגיד.

^{כג} כך נרשם בראש נוסח ההדרן הנדפס בסופי מסכתות המשניות והש"ס מאז הדפוסים הראשונים, ועיין מש"כ ביומא טבא לרבנן בפירוש ההדרן הארוך.

^{כד} אלא, פרק מה אות י: כשלומד גמרא נזהר שלא לעצור בסוף פרק, אלא אומר ג' פעמים הדרן עלך וכו', ומיד מתחיל משנה מפרק הבא. וא"ל מקורו

ז. ואחר כך מזכיר עשרת בני רב פפא, והוא מועיל שלא ישכח תלמודו^כ. ונותן שבח והודיה לקב"ה ששם חלקינו מיושבי בית המדרש וכו', ומתפלל על העתיד שיהיה חלקו בתורה ושלא תמוש התורה מפי זרעו וכו'. וכבר נדפס הנוסח בסופי מסכתות

דאיתא בעובדיה (א, יב) "ואל תעמוד על הפרק", ופירש"י מכאן שאסור להפסיק בקריאת שמע בין פרק לפרק, והיינו שלא יעמוד בסוף ענין. והוא מס' האשכול (אלבק) ח"א עמ' 160, בשם רב האי גאון. "הגורס פרק אחד" יעו"ש. וכן נדפס בנוסח ההדרן בסוף מסכתות הש"ס (ובס' האשכול מהדר) נחל אשכול ח"ב עמ' 50, לא נזכר לאומרו ג"פ. וראה עוד יומא טבא לרבנן בפירוש ההדרן הארוך, ועי"ש שהביא מס' וזאת התורה שע"י שחזור ג' פעמים הוי ד' פעמים, ע"פ גמ' עירובין נד ע"ב. ובקונטרס קרוב אליך פי"א תשובות לז-לח הביא דברי היעב"ץ שם דפי' דדוקא בימיהם (יעו"ש) וכ' ע"ז מרן זצוק"ל: "טוב ללמוד ד"פ ומועיל לזכרון". ובתשובה לג שם, אם לחזור מיד על המקום או למחרת, השיב: "כרצונך". ושם תשובה מט, הקשה ממגילה ו ע"ב "יגעת ומצאת" וכו', לכאן משמע דאין תועלת בריבוי החזרה על הלימוד, דהא בס"ד תליא מילתא, והשיב מרן זצוק"ל: **בודאי יש תועלת ועי"ז יש ס"ד**.

^כ יומא טבא לרבנן תשובה א, ענה מרן זצוק"ל: **לא צריך לומר בלי נדר, שהרי אין מתכוונים לנדר אלא מתכוונים לבקשה**. שערי דן עניני ת"ת וסיוס מכוונים לבקש מהקב"ה שיזכו לחזור. ובס' אלא פרק מה אות ד, ואינו מקפיד לומר הדרן עלך "בלי נדר". ובתשו' להרה"ג ר' אברהם יהודה ויסברג שליט"א השיב: **זו תפילה ולא נדר, וגם בהדרן שאומרים בין הפרקים לא צריך לומר דהיינו הך**. ועי' לעיל הע' יז בשם המהר"ם מינץ שאומרים בסוף כל פרק). ע"ע יומא טבא לרבנן בפ' המלה 'הדרן' דאם זה לשון חזרה לכאורה צריך לומר בלי נדר, אבל אם מלשון הידור לא צריך לומר. אבל כ' לנו ידידינו הרה"ג ר' יצחק ליסציץ שליט"א דמרן זצוק"ל שפירש מלשון בקשה, אינו מפרש מלשון הידור, אלא מלשון חזרה, שמתפללים לקב"ה שיזכנו לחזור שוב על המסכתא, ולכן אי"צ לומר בל"נ. (ע"ע יומא טבא לרבנן פ"א הע' כ).

^כ ויעויין בעזה"ש בפ' ההדרן יזכנו הקב"ה להו"ל בקרוב, שהעתקנו מס' שיח השדה ח"א נט ע"א סוף קונטרס מראה מקום, רשימת בני רב פפא שרשם מרן זצוק"ל. ועי' ספר יוחסין מאמר השני אות דלית ערך דארו בר פפא, וביומא טבא לרבנן בארוכה.

הש"ס^{כז}. (ויובא בשער ההדרן עם ליקוט ביאורים ונוסחאות ממרן זצוק"ל, יזכנו המקום להו"ל בס"ד בקרוב). ואח"כ מתחיל משנה ראשונה ממסכת הבאה^{כח}.

ח. בסיום משניות נוספו בו עוד דברי שבח וברייתא דהשיר שהלויים וכו' (גם זה ליקטנו בס"ד מדברי מרן זצוק"ל וכנ"ל), ע"י הערה^{כט}. ויש שכתבו שאין מזכירין בני רב פפא בסיום משניות^ל.

ט. גם מי שלא סיים המסכתא ומשתתף בסיום, יכול לומר ההדרן, והרי הוא כנטפל לעושי מצוה שהוא כעושי המצוה (מכות ה ע"ב)^{לא}.

הקדיש

י. אם יש עשרה יאמר קדיש, וטוב לחזור אחר עשרה כדי לומר קדיש^{לב}, ואומרים קדיש הגדול, אף כשמסיים בשבת^{לג}, וע"י להלן

^{כז} יומא טבא לרבנן, תשובה ב, במענה לשאלתינו דיש כמה נוסחאות בנוסח ההדרן, ענה מרן זצוק"ל: אני אומר את הנוסח הנדפס בגמ'.
^{כח} אלא, שם אות ה. יומא טבא לרבנן תשובה לה.

^{כט} באוריתא, בהדרן המבואר הע' 29 וז"ל: במקור ובהדרן הנדפס במשניות נפתחת התוספת במילים: "להודות ולהלל", אולם פתיחה כזו חסירה, כי לא נאמר בה על מי מוטלת הדרישה להודות ולהלל, ואמר לי [מרן זצוק"ל] כי נראה לו שיש להוסיף בפתיחה תיבת "עלינו", וכך י"ל "עלינו להודות ולהלל" וכו'.

^ל מנהגים דק"ק וורמיישא עמ' קיז, הגהה (מכת"י בנו של ר"י שמש), ד"ה מסיים בדרשה, ושם הע' 21 מהמהדיר רב"ש המבורגר יעו"ש.

^{לא} קונטרס דרך תורה תשובה קה (וביומא טבא לרבנן, שו"ת משנה הלכות חי"א סי' תמט יעו"ש, והובא סמך לדבר ממהרש"א בח"א, שבת קיח ע"ב ד"ה צורבא מרבנן... כאילו חזינא דכולם למדו בשלימות עד סיומא").

בשער ההדרן ביאורי הקדיש מדברי מרן זצוק"ל ונוסחאות שלו בקדיש.

יא. קדיש זה לכתחילה יאמר אחר שאמרו דברי אגדה או פסוקים, אך אם אינו יודע את נוסח ההדרן יכול לומר את הקדיש^{לז}.

יב. דעת מרן זצוק"ל דאם יש למסיים אב ואם לא יאמר קדיש זה^{לה}, ויתום קודם^{לו}, דיתכן דדינו כקדיש הנאמר על פסוקים ומדרש, וא"כ זכות בעלי החיובים קודמת למסיים, וגם בינם לבין עצמם יחולו דיני קדימה (כמו שסידרם הביה"ל סי' קלב יעו"ש)^{לז}.

^{לב} אלא פרק מה סעי' ד בכל סיום מסכת במשך השנה אינו מקבץ עשרה אנשים לקדיש. ובס' אש התורה תשובה סז בשו"ת תורת חיים, דעדיף אך אין צורך לקרוא למנין. (וביומא טבא לרבנן בענין הקדיש פרק א סעיפים י-טו יעו"ש).

^{לג} תשובות הגר"ח מהדורא בתרא ח"ב תשובה תתתשל, דרכי יוסף צבי עמ' קע ולא חיישינן שאומרים אותו גם בשעת לילה (עי"ש בהע' ב' בשם הגאון ר' עקיבא איגר) ועי' לקמן בענין סיום מס' בשבת.

^{לד} עי' יומא טבא לרבנן פרק א סעי' יא ובתשובה ג שם: ההדרן לא מעכב.

^{לה} שאילת רב ח"א פ"א תשובה לו, אשיחה ח"א ענינים שונים עמ' תא, וביומא טבא לרבנן תשובה ג: יכול לכבד אחר (כגון אבל) בקדיש זה. ועי' בעלון דרשו (מס' 3 תשס"ה) בשם מרן זצוק"ל דאין לומר קדיש לרבנן מי שיש לו הורים. (יעו"ש דיש שחולקים). וביומא טבא לרבנן פ"א הע' לט בשם שו"ת אבן השוהם סי' כ, דקדיש זה הוי כתפילה, דמי שיש לו אב ואם אומר קדיש בתפילה, וכנראה דדעת מרן זצוק"ל בגדר קדיש זה דהוי כמו קדיש יתום.

^{לז} קונטרס שערי שיח תשובה שלא.

^{לז} אוריתא תשובה טו.

יג. גם במקומות שנהגו שכמה אבלים אומרים קדיש יחד, מכל מקום בקדיש שאחר סיום מסכת ראוי שרק אחד יאמר^{לח}.

יד. קטנים המסיימים מסכת ויש שם עשרה גדולים, המנהג שקטנים אינם אומרים קדיש לאחר לימודם^{לט}.

להתחיל מיד מסכת אחרת

טו. כשמסיים מסכת נוהגים להתחיל מיד מסכת אחרת, כדי שלא ליתן פתחון פה למקטרג לקטרג, ומנהג מרן זצוק"ל להתחיל את המשנה מהמסכת החדשה מיד לאחר ההדרן קודם הקדיש^מ.

טז. אם כבר התחיל קודם הסיום מסכת אחרת (וכגון שהשאיר מעט לסיום, ובין כך ובין כך התחיל מסכת אחרת) יתחיל מסכת שלישית^{מא}.

^{לח} עי' בס' מנהגי בית הכנסת חזו"א - לדרמן ובמקורות.

^{לט} אוריתא תשובה טז. ובקובץ גליונות מריח ניוח (תשעג גליון 156 חלק ג) "שהאבא יגיד".

^מ ודלא כמנהג העולם. ובתשובה לה בס' יומא טבא לרבנן: אחרי ההדרן מתחיל המשנה מהמסכת החדשה ואח"כ אומר הקדיש, וכן בס' אלא פרק מה אות ה, ועי' בטור אורח סי' תרסט, ח"א למהרש"א, ע"ז יט עא (הובא ביומא טבא לרבנן פ"א הע' מו יעו"ש עוד), ובב"י סי' רפב לגבי שמחת תורה קדיש רק אחר הספר השני יעו"ש. וביומא טבא לרבנן בפירוש ההדרן הקצר (עמ' רסז) הביא מספר ויצבור יוסף בר ח"ג סי' יג שכן מנהג בני תימן (שאמי) יעו"ש.

^{מא} יומא טבא לרבנן תשובה נ. ובס' כל משאלותיך עמ' שמב אם אינו יודע מה להתחיל, "יתחיל איזה מסכת שירצה ואח"כ יכול לשנות ללמוד דבר אחר".

השמחה ביום הסיום

יז. נהגו לאחל 'מזל טוב' למסיים, ד'בעת קיום מצוה כזו שאינו מחויב בה, הוא זמן מסוגל שתחול הברכה שיהיה לו "מזל טוב"^{מב}.

יח. לא נהגו לברך שהחיינו בסיום מסכת, או בסיום הש"ס כולו אפילו בפעם הראשונה^{מג}, ויכול לפטור בפרי חדש או בגד^{מד}.

יט. "לא שמענו" שילבשו בגדי שבת בסיום מסכת^{מה}.

כ. אין שמחת הסיום מן הדברים הפוטרים מתחנון^{מו}.

^{מב} דרך שיחה עמ' שנב. וראה לעיל הע' לה משמח"ת וביומא טבא לרבנן פ"א הע' נא, ציין למש"כ בדברי קהלת עמ' 360 לגבי שמח"ת.

^{מג} אוריתא תשובה כ. ובקונטרס שערי שיח תשובה שכט ענה מרן זצוק"ל: **מה שלא נתקן בש"ס אין לנו להוסיף.**

^{מד} עי' יומא טבא לרבנן פרק א סעי' יט ובמקורות יעו"ש.

^{מה} כן ענה מרן זצוק"ל, יומא טבא לרבנן תשובה יג. [נאבא (מרן בעל הקה"י) היה נוהג לעשות כל סיום מסכת בשבת - בס' לשכנו תדרשו ח"א עמ' מא, מרן הקה"י היה משנן בכל שבוע סדר משניות, והיה עושה סיום בכל שבת בסעודת הבוקר יעו"ש (א"ה ועיין לקמן בענין סיום בשבת)] וכן בס' בגדי שבת פרק ה תשובה מג (א"ה צל"ע מאי שנא מתשובה מד לגבי הכנסת ס"ת דענה: למה לא, הולכים לעשות מצוה, א"כ פה שמסיים מסכת ודעת מרן זצוק"ל כמובא לעיל דהוי מצוה אמאי לא ילבש בגדי שבת וצ"ב). ועי' לקמן מה שענה לגבי ילדים בתשעת הימים.

^{מו} יומא טבא לרבנן תשובה ה אינו פוטר מתחנון דבשו"ע (או"ח סי' קלא סעי' ב-ז) איתא הדברים הפוטרים מאמירת תחנון, וזה אינו מן הדברים. קרוב אליך פרק יא תשובה נ. אוריתא תשובה ה, יעו"ש דאפי' בסיום הש"ס. ושם בתשובה יט (מאי שנא מט"ו באב שלא אומרים תחנון): שאני ט"ו באב שהיו בו כמה דברים [כדאיתא בתענית ל ע"ב]. וביומא טבא לרבנן פרק א סעי' כא, ובהערות אות נה, עי' עבודת אפרים ח"א פרק יב בארוכה ובחלק העיונים סי' ב מש"כ.

פרק ב

מה נחשב לסיום

כל מקום שנאמר בפרק זה "נחשב סיום" או לא, בדרך כלל הכוונה שהסעודה שעושה נחשבת ל"סעודת מצוה" בכל דיניה. ושפוטרת מתענית בכורות בערב פסח, או להתיר אכילת בשר בתשעת הימים, או השתתפות אבל וכיוצא בזה. אמנם פעמים שיש חילוקי דינים בפרטי ההיתר, ואין להתיר מבלי לעיין גם בפרק העוסק בפרטות בענין זה, (פרקים ו,ז,ח). אמנם פשוט שאף במקום שלא נחשבת סעודה זו לסעודת מצוה הפוטרת מהנ"ל, אפשר לעשות שמחה וסעודה גם על גמר מצוה או ספר שלמד.

סיום מסכת

א. סיום מסכת מתלמוד בבלי, גם מסכת אחת, נחשב ל"סיום"^{מז}. סיום כל הש"ס מכונה "סיום הגדול"^{מח}. אם למד גם זרעים

^{מז} שבת קיח ע"ב, מדרש לקח טוב (פסיקתא זוטרית) עה"פ ויקרא (ח, כב). וכ"פ הרמ"א יו"ד סי' רמו סעי' נו, וע"ע בפתיחה.

^{מח} הדר יצחק פתיחה עמ' ט, עלי תמר ב"ק פ"א ה"א (עמ' ב). וראה ארחות רבינו הקהלות יעקב ח"ב עמ' נו, "אמר לי מו"ר (שליט"א) זצוק"ל, שמשותף בערב פסח בסיום של בנו הגר"ק (שליט"א) [זצוק"ל] שהוא על כל הש"ס שזה עדיף ממסכתא אחת", עי"ש. (ועי' לעיל פ"א הע' ח לגבי מנין המסכתות). ועי' מש"כ בקונטרס שיח רינתי - לימוד הש"ס אותיות א-ה.

בענין סדר לימוד תלמוד בבלי של מרן זצוק"ל, עיין ס' החובות פרק ב. ובס' אלא פרק מה: לפי סדר המשניות, דהיינו שאחרי פסחים, שקלים לומד

וטהרות ומס' קטנות יאמר "כולי ש"ס"^{מט}. [א"ה צ"ב אמאי לא אמרינן 'נדה ותלמוד בבלי', ואולי כן, וכן צ"ב בסיום תלמוד ירושלמי].

ב. אף שראוי לומר את ה"סימנים" שבגמרא בשעת לימוד המסכת^{נא}, אין אמירתם מעכבת הסיום^{נב}. אבל תיבת 'וכו' מעכב^{נב}.

יומא, סוכה, ביצה ואח"כ ר"ה. וכדי לסיים ש"ס צריך ללמוד גם סדר זרעים וטהרות ועי' תשובות הגר"ח וס' מנחת תודה ערך תורה, דרך שיחה עמ' שנ, אשיחה ח"ב סיום הש"ס וע"ע לקמן דגם מסכתות קטנות. [א"ה האם זה לעיכובא ואם לא נחשב לסיום הש"ס, אולי יחשב לסיום תלמוד בבלי].

^{מט} כל משאלותיך, עמ' שמב. [והעיר שם דמה שמרן זצוק"ל בער"פ שאומר רק "הדרן עלך מס' נדה", זהו כדי לא לעשות עסק להדיא מסיום הש"ס שלו].

^{נא} של"ה חלק תורה שבע"פ אות ס דף יד.

^{נא} יומא טבא לרבנן תשובה יז. מובא כן בשם השל"ה לקרוא גם את הסימנים כי הם סודות התורה, ומ"מ נראה דאין זה מעכב לענין סיום מסכת. ובקונטרס קרוב אליך תשובה יח, כיון שכתבו בגמרא, ויש לזה מקור "עשי לך ציונים", צריך לקוראם, ואפשר שאסור קודם ברכת התורה. אבא זצ"ל היה קוראם ואמר בשם רש"ל שצריך לאומרם. (וציין שם בהע' מ לבן יהודיע שביאר הסימנים בכ"מ, קובץ שערי זבול גליון ג שבט תשסד, עמ' קכט) גם אני אודך (ח"ב סי' ה) עי"ש. דרך שיחה ח"א עמ' תקיד, ובקונטרס הנ"ל תשובה מ, שאל את מרן זצוק"ל לגבי "עמלק" סימן (ב"ב מו ע"ב) נקטו בשם מי שנאמר עליו "מחה תמחה", ענה מרן זצוק"ל: **לומר שסימן מותר ליתן.** (וציין שם בהע' נ. הגהות היעב"ץ שם והובא בס' עלינו לשבח, במדבר עמ' תקנה; גם אני אודך, ח"ב סי' ה).

^{נב} קונטרס שיח רינתי בעניני סיום מסכת תשובות א-ו, אם לא אמר לא יועיל לפטור בער"פ, ו"קצת" יתחייב בתענית (יתכן שבדיעבד מועיל וצ"ב), ו"אין צריך לשנות" ולומר את המשך הענין במקום וכו'. דולה ומשקה עמ' שיט.

וכן ר"ת^נ, וכן צריך להשתדל לדקדק באותיות ובניקוד^{נד}. ולא נהגו להזכיר לפני תחילת משנה "מתניתין"^{נה} (ועי' בהערה לגבי אמירת שמות המלאכים^{נו}, והגהות הב"ח^{ני}).

ג. הקטעים החסרים בגמרא מפני הצנזורה, אינם מעכבים מלעשות סיום. (ועי' הערה)^{נב}.

ד. אם למד מסכת שלימה, אם הבין הכל ויש לו קושיא^{נט}, הואיל והשלים לימוד רוב ככל סוגיותיה ועניניה, נחשב ככל סיום מסכת. (ועי' לקמן לגבי תענית בכורות).

^{נג} קונטרס קרוב אליך תשובה לו: יש לקרות מלא. ובשיח רינתי תשובה זו, לגבי רשב"ג כתב דלא טוב להגיד בר"ת, אך אין זה מעכב. ולגבי חש"ו בתשובה ח (שם) צריך לפרט חרש שוטה וקטן ומעכב לגבי סיום. ובענין ד' על ד' או ארבע על ארבע, בתשובה כד בקרוב אליך ענה מרן זצוק"ל: **כרצונך**.

^{נד} שיח רינתי תשובה י רבן במקום רבי: מהני. תשובה יב מילה המסתיימת בנו"ן וקראה במ"ם או ששינה בניקוד: **סיום אבל לא סיום גמור**.
^{נה} שם תשובה יא.

^{נו} בקונטרס שערי שיח תשובה שכה, ענה מרן זצוק"ל: "מה שמוזכר בגמ' (כגון ברכות ז ע"א) מותר". להזכיר בפה.

^{נא} קונטרס קרוב אליך תשובה מא "אפשר בנוסח הרגיל", ומהני לסיום גם אם אמר בנוסח שמובא בגמ'. דולה ומשקה עמ' שיט. ורק כוונתו "שזה טעות סופר" - אריה שאג עניני תלמוד תורה תשובה קסג.

^{נב} ס' כבוד התורה קונטרס הדרן עלך הע' 18, תשובה תתתשכט בס' תשובות הגר"ח ח"ב "מקילין" גם בערב פסח. (וביומא טבא לרבנן ציין לטעמים שמובאים בארץ צבי ח"ב סי' עד, יעו"ש). כל משאלותיך עמ' שלח לכתחילה ילמד זאת וכך אני עושה, ובדיעבד מסתברא דכיון שהוציאו את זה ועתה כך היא המסכת, אינו מעכב.

ה. המסיים מסכת בשמיעת הלימוד מאחר, הרי זה סיום מעליא, שהשומע כעונה בפיו, ובכלל זה השומע שיעור מקלטת או בטלפון^ט (אם אכן הקשיב ונתן לבו להבין), ועי' בהערה^{טא}. הרהר ולא קרא בפיו, ראה הערה^{טב}.

^ט עלי שיח עניני סיום מסכת תשובה ג. ושם ב'כל משאלותיך': וכי כל אלו שעושים סיום באמת מבינים הכל, ויש שרק חושבים שמבינים ואפילו הכי עושים סיום, אטו הרמכים רוכבי הרכש האחשתרנים ידעינן, וישתדל להבין הכל.

^ס עלון דרשו מס' 3 לגבי ברכת התורה, ענה מרן זצוק"ל: לגר"א צריך לברך על כל הרהור, (או"ח סי' מז סעי' ד) ואפילו לחולקים על הגר"א, בשמיעה צריך לברך וכמו שכתב תוס' בברכות כ' ע"ב ד"ה כדאשכחן. והוסיף מרן זצוק"ל לבאר בע"פ: במה שכתבו התוס' "שומע כעונה" לא התכוונו לדין שומע כעונה שנאמר לגבי דברים שצריך לצאת בהם ידי חובה, שהרי שם לא איירי בדברים שצריך לצאת בהם יד"ח, אלא ע"כ ששמיעת דברי תורה זו מצוה בפני עצמה, וא"צ שומע ומשמיע ויועיל גם בטלפון או קלטת, ובאריה שאג עניני ת"ת תשובה קסב מקיים מצות ת"ת דלא גרע מהרהור.

^{טא} יומא טבא לרבנן שם הע' יט שענה מרן זצוק"ל בס' נחמת ישראל, ומיקרי סעודת מצוה אף להתיר בשר ויין בתשעת הימים. (עי"ש עוד מ"מ מספרי הפוסקים) ועי' מועדי הגר"ח ח"א תשובה לא וח"ב תשובה שפב, ובשערי ציון ח"א עמ' מח, ובס' בדידי הוי עובדא עמ' תריג.

^{טב} שיח חיים תענית בכורות, תשובה ה: נסתפקנו בזה, לגבי תענית בכורות, ולכתחילה כדאי להוציא בפיו הלימוד. משמע לכאורה שבמשך השנה מועיל וצריך בירור, וכ"כ דולה ומשקה עמ' שיח. ובשער המועדים - קיצור הלכות פסח פרק יז הע' לג, למד בהרהור, יאכל גם בהרהור... עכ"ד (עי' מה שביאר בדבריו, בדידי הוי עובדא עמ' תריג ע"פ משל). ועי' כל משאלותיך עמ' שלח, ופעם אחת אמר לי דמ"מ אם למד הכל רק השמיט איזה מילה בכמה מקומות, יש לומר דאין קפידא (יעו"ש מה שציינן). ובשערי דן: חיים הם למוציאיהם בפה. יעו"ש וביומא טבא לרבנן פ"ב הע' יח.

ו. צריך לקרוא פירוש רש"י^{טג}, וכן תיבות הלע"ז ברש"י אף שאינו מבין^{טד}. אך אם לא הבין פירוש רש"י והבין פירוש אחר, סגי^{טו}.

ז. מסכתות שהגמרא מסתיימת באמצע המסכת (כגון במסכת תמיד מתלמוד בבלי^{טו} וכמה מסכתות מהירושלמי), יש להסתפק אם אפשר לעשות עליהן סיום^{טז}, ולכן ראוי לכתחילה לסיים גם את המשניות

טג לכתחילה כדי להבין אך בדיעבד מועיל גם בלי, דרך שיחה ח"ב עמ' שנא, והרי גם אביי שאמר "עבידנא יומא טבא לרבנן (שבת קיט ע"א) למד בלי פירוש רש"י. שו"ת ויכתוב מרדכי תשובה אות סג, ועי' ארחות רבינו. ובקובץ עץ חיים מכתבים למערכת אות ב נשאל מרן זצוק"ל, בסיום מסכת אם לומדים פעם עם רש"י ופעם שניה עם תוס', ומיחדים ע"ז ב' שיעורים או אם חוזרים על כל פרק ופרק אבל כשמגיעים לסיום מסיימים בזמנים מיוחדים, אם נחשב הסיום הב' לסיום בפני עצמו או נחשב לסיום אחד, כיון שבאמצע הלימוד מתחיל המחזור השני, והדבר נוגע לער"פ או לשבוע שחל בו תשעה באב, והשיב: "יכול לעשות ב' סיומים".

טד אריה שאג תשובה קמז [ענין ע"ז יט ע"א ואע"ג דלא ידע וכו'].

טו שיח רינתי תשובה יד. כל משאלותיך עמ' שלו גם אביי שאמר עבידנא יומא טבא לרבנן למד בלא רש"י.

טו מישירים אהבוך ח"ב תשובה כב; מועדי הגר"ח ח"ב תשובה מב; דרך שיחה ח"ב עמ' שנ יעו"ש; מנחת תודה עמ' קלא. ולא פוטר מתענית בכורות: שיח חיים. ועי' ארחות רבינו ח"ב ער"פ אות ח. (ועי' כל משאלותיך עמ' שמב, סליקא לה מסכת תמיד וכו' ולא אמר "וסדר קדשים". והסביר כי לא אומרים כך, אלא בסיום הש"ס שם אומרים: הדרך נדה וכולי תלמודא).

טו יומא טבא לרבנן תשובה יא; שערי דן עמ' צו.

שאינ עליהן גמרא, וגם אז יש להסתפק לגבי בשר בתשעת הימים^{סח}.

ח. אף שקיימא לן "כולה נזיקין חדא מסכתא היא" (ב"ק קב ע"א), מכל מקום כיון שנחלקו לג' בבות - בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא. עושים סיום גם על בבא אחת^{סט}. (ועי' הערה לגבי פסחים^ע וריש מס' קידושין^{עא}).

אופן הלימוד

ט. למד המסכת שלא כסדרה, צריך עיון אם יכול לעשות סעודת סיום^{עב}. וראוי שישאיר לסיום מסוף המסכת^{עג}.

^{סח} שם תשובה יב: נהגתי לומר המשניות בסוף, ואף בכה"ג איני יודע אי חשיב סיום לענין בשר בתשעת הימים. ועי"ש בס' הנ"ל פ"ב הע' ט, לבאר את צדדי הספק.

^{סט} תשובה ט באורייתא.

^ע קונטרס הדרן עלך.

^{עא} חשוקי חמד עמ"ס קידושין דף ב ע"א, עיין אגרת רב שרירא גאון (פרק י' סוף אות לו) גמרא בריש האשה נקנית עד בכסף מנן לן אינה מבעלי התלמוד, (וכן הובא שם ברמב"ן ובריטב"א) אם דילג אותם "לא יצא ידי חובת סיום" (יעו"ש ע"פ דברי הארץ צבי ח"ב סי' עד לגבי צנזורה, ה"ה להיפך דכיון שקבועה בש"ס אין שמחת סיום והרגשת סיום בלעדיתה) כך פסק הגאון ר' יצחק זילברשטיין שליט"א, והסכים עימו מרן זצוק"ל.

^{עב} דולה ומשקה עמ' שיט, והעיר שם במס' 6, ויש לעיין לפי"ז בסיומים שעושים בישיבות בסוף זמן, שהרי בדרך כלל אין למדין כסדרן, וצ"ע, מועדי הגר"ח ח"ב תשובה שפא. ובתשובות במישרים אהבוך לד-לה, יתכן שאין מעכב, (קרוב אליך תשובה ז) ואמאי לא חשיב דסו"ס "שלים מסכתא", ענה מרן: כתבתי גם כן וכך ומ"מ צ"ע. ועיין יומא טבא לרבנן פרק ב' הע' יא-יג מה שציין בזה.

י. מגיד שיעור ברבים שסיים המסכת בשעה שהכינה ללמדה לרבים, אינו עושה סיום אלא רק כשיסיים את המסכת עם הציבור^{עד}.

יא. וכן מי שלומד ושונה כל דף פעם או ארבע פעמים, לא נהוג שיעשה סיום כמה פעמים^{עה} (ועי' הערה ע').

סיום מסכת קצרה, פרק גמרא, פרשה בתורה

יב. לסיום נחשב דוקא אם מסיים דבר שלם – בין גדול ובין קטן. ולכן, המסיים מסכת קצרה, כגון מסכת הוריות או מגילה, חשיב סיום, אך המסיים דפים רבים ממסכת גדולה לא נחשב לסיום.

יג. קטנים שסיימו פרשה אחת בתורה, או פרק אחד מגמרא, עושים להם סיום רק כדי לזרז אותם^{עז} (וראה להלן לענין סיום של

^{עג} מעשה שהי' באחד מהסיומים שנערכו אצל מרן זצוק"ל, התפלא לשמוע שהמגיד שיעור מסיים באמצע המסכת, והתנצל המג"ש שהם דילגו את הענין הזה ולכן מסיים באמצע המסכת. ודעת מרן זצוק"ל לא היתה נוחה מכך, ולמעשה הורה שילמדו את מה שהחסירו, ולבסוף יקראו שוב את סוף המסכת ובזה יסיימו.

^{עד} יומא טבא לרבנן תשובה נא.

^{עה} בקונטרס שיח רינתי תשובות טו-יז, ו"אין מוכרח" שיועיל מעיקר הדין, ו"לא" יועיל בערב פסח, ובקונטרס שערי שיח תשובה שכו ו"לא" יוכל לעשות סיומים בכמה מקומות.

^{עו} בקוני' שיח רינתי תשובה יח אם נוהג לחזור ד' פעמים, וחזר ג' פעמים "אם אין דעתו לחזור" פעם נוספת יכול לעשות סיום, ע"ע כל משאלותך עמ' שמ-שמא ובעמ' תקמא.

^{עז} יומא טבא לרבנן תשובה ח, ועי"ש בספר הע' כז מהגהות מנהגים (טירנא) מנהג כל השנה הגהה יד, דמשמע מדבריו דהוי סעודת מצוה, עי"ש.

קטנים), וגם לגבי גדולים לא חשיב סיום שאינו סיום אמיתי^{עח}, ועי' הערה^{עט}.

חבורה שחילקו ביניהם לימוד

יד. בהרבה מקהילות ישראל נהגו לחלק ביניהם את הש"ס ולסיימו בכל שנה^פ. חבורה שחילקו ביניהם ש"ס, באופן שכל אחד מהם סיים מסכת שלמה, נחשב שפיר לסיום^{פא}, אבל אם חילקו ביניהם, וכל אחד למד רק פרק אחד, אולי יועיל לתענית בכורות^{פב}, אבל לא לאכילת בשר בתשעת הימים^{פג}. (ועי' הערה לגבי שנים שחילקו ביניהם מסכת^{פד}).

^{עח} שם בתשובה, ועיי' שו"ת מים חיים סי' קעט דפליג ע"ז.

^{עט} שם בתשובה ט, אין זה מתיר אכילת בשר בתשעת הימים, ועי' בס' הנ"ל הע' לא מש"כ.

^פ ראה רשימה ביומא טבא לרבנן הע' לב.

^{פא} בס' דולה ומשקה הביא דשאל את מרן זצוק"ל, האם ידוע לו מה המקור ליסוד השד"ח, וענה מרן שליט"א: אין ידוע לי (ועיי"ש בהע' מס' 3). וביומא טבא לרבנן הע' לג דהשד"ח כתב כן בשם ספר נחלה לישראל, דהוי כמו שנים שעשאוהו וכו', עי"ש.

^{פב} מועדי הגר"ח ח"א תשובה לו.

^{פג} יומא טבא לרבנן תשובה מז, דאף אחד מהם לא סיים מסכת. כל משאלותך עמ' שמא-שמב אם אף אחד לא סיים מסכת, נהגו לעשות סיום וזה זכר לסיום, (עי"ש שהמסיים יאמר הדרן עלן נדה וש"ס).

^{פד} מישרים אהבוך תשובות ל, לא: "לא" יכולים לעשות סיום ביחד, כי "על חצי מסכת אין עושין סיום". (עי' מה שציין שם ובאות רפד) באות רפה: ואפשר דטעם הדבר כיון שבחצי מסכת ליכא שמחה, וממילא לא שייכא לעשות סיום, ואף ש"פקודי ה' ישרים משמחי לב", ואם כן איכא שמחה אף בכל שהוא, מכל מקום כיון שלענין סיום בעינן דבר שלם וליכא, אם כן לא חשיבא שמחה.

סיום של קטנים ונשים

טו. קטן שסיים (ראה לעיל מה נחשב סיום אצל קטן), אם מבין מה שלמד^פ, הוי סעודת מצוה אף לגדולים המשתתפים עמו^פ, ואביו יאמר את הקדיש (כמו שכתבנו לעיל) ונפטרים מתענית בכורות^פ, ומותרים באכילת בשר בתשעת הימים (וראה עוד להלן פרק ה, לענין תענית בכורות).

טז. אשה שלמדה מסכת בגמרא וסיימה אינה יכולה לעשות סיום ולא פוטרת מתענית בכורות^פ. וכן אם חילקו ללמוד מסכתות משניות לע"נ, אינו מועיל שאשה תלמד^פ.

סיום תלמוד ירושלמי

יז. סיום מסכת מתלמוד ירושלמי, אף על פי שלא נגמר סידורו^ז וגם לא הגיע לידינו בשלימות^א ורבו בו השיבושים^ב, אם מבין מה

^פ ע"פ יומא טבא לרבנן תשובה כט, מועדי הגר"ח ח"א תשובה לב.

^פ מעלות רבקה עה"ת חלק השו"ת בסופו, וכן בס' בזאת יבוא אהרן (להנ"ל) עמ' תנב שו"ת הע' 265.

^פ תשובה כט שם.

^פ מועדי הגר"ח ח"ב תשובה עז. (ועי' יומא טבא לרבנן הע' לז) ובתשובה נא בקונ' קרוב אליך.

^פ שו"ת מציון תצא תורה ענינים שונים, תשלד, ויעו"ש אהל יעקב אות פא.
^ז קדמת העמק (הקדמה להעמק שאלה על השאילתות) פרק א סוף אות ח, וראה דורות הראשונים ח"ב פרק נב.

^א שו"ת חיים שאל ח"א סי' ח, וראה מהר"צ חיות מגילה יד ע"ב ושדי חמד מערכת מ כלל קכה (כרך ה עמ' 63).

^ב הקדמת פאת השלחן.

שלומד, נחשב סיום^צ. ואם אין גמרא על הפרקים האחרונים (כגון במסכת נדה) כדאי לומר את המשניות של אותם פרקים^{צד} (ועי' הערה)^{צה}. ומנהג מרן זצוק"ל ללמוד מסכת זו בשילוב עם הבבלי, ועושה סיום ביחד, ואומר ההדרן וכו'^{צו}.

סיום משניות

יז. סיים סדר משניות או מסכת שאין עליה גמרא, י"א שיעשה סעודת סיום^{צי}. ולגבי קדיש, עי' הערה^{צח}.

^{צג} יומא טבא לרבנן תשובה י, ושם בספר הע' מא. ונראה הטעם כמו בסיום למרות השמטת הצנזור ראה לעיל (וכאן עדיף מינה, שהרי השמטות הצנזור מצויות אלא שאין יד הכל ממשמשין בהן, משא"כ הקטעים שאבדו), שו"ת תורת חיים בסוף ס' אש התורה תשובה סז. קונטרס דרך תורה תשובה קז. כל משאלותיך עמ' שלט.

^{צד} יומא טבא לרבנן תשו' יא-יב, אלא פרק מה סעי' ז.

^{צה} יומא טבא לרבנן תשובה יב, ואף בכה"ג איני יודע אי חשיב סיום לענין בשר בתשעת הימים.

^{צו} אלא שם סעי' יא, והסביר דעושה סיום ביחד, כי למד אותם יחד בזה אחר זה לכן גם הסיום עשה בבת אחת בזה אחר זה. בס' אשיחה ח"ב עמ' רנז, כשמסיים בבלי וירושלמי המנהג לסיים קודם בבלי, ובהע' לד ולמרות שקודם התחבר הירושלמי (א"ה וכנראה כיון שלומדים יותר תלמוד בבלי ותדיר קודם וצריך בירור) (ועי' לקמן מנהגו בסיום ש"ס בבלי וירושלמי), ובשו"ת לרבני מכון דרכי שמחה ללימוד הירושלמי, ענה מרן זצוק"ל, שגם מי שלא גמר בבלי צריך ללמוד ירושלמי, ופוסקים כבבלי שהוא בתראה אבל הירושלמי יותר חשוב, ומש"כ "וליוצא ולבא אין שלום" - זה היוצא מתלמוד לתלמוד, אפשר ללמוד כל הדעות, כמו שלומדים דעת ב"ש וב"ה, רבי מאיר ורבי יהודה, ולכן עדיף ללמוד ביחד עם הבבלי.

^{צי} כל משאלותיך עמ' שלח, ועי' ביומא טבא לרבנן פ"ב סעי' יח ובמקורות. ובשערי דן: א"א לאכול בשר בט' ימים על סיום זה (יעו"ש).

יח. בסיום כל ששה סדרי משנה^{צט}, עושה סעודת סיום, והיא סעודת מצוה^ק, אבל אינה פוטרת את הבכורות מלהתענות בערב פסח^{קא}. ומנהג מרן זצוק"ל ללמוד משניות טהרות קודם מסכת נדה^{קב}, ובסיום סדר טהרות אומר את מה שאומרים בסיום כמו שנדפס בסוף המסכתות, וגם שותה מעט יין כמו בסיום מסכתא^{קג}.

יט. מנהג מרן זצוק"ל לערוך סיום גם על מסכת קינים ולשתות יין^{קד}, ולומר הדרן. אבל אינו מועיל לפטור בכורות בערב פסח^{קה}.

^{צח} כל משאלותיך (שם): יש שאומרים. ויגיד רבי חנניא בן עקשיא אומר וכו', ואז יגיד קדיש של סיום. עי' ביומא טבא לרבנן פרק א' סעי' יא ובמקורות.

^{צט} עיין יומא טבא לרבנן סעי' יח ובמקורות דיש שחולקים וסוברים שסגי מסכת אחת ובמיוחד בעיין או סדר שלם. ועי' שיח חיים תשובה ג דלא מועיל בער"פ יעו"ש בסי' ג.

^ק דעת מרן זצוק"ל, היא כמו שהובא בס' מנהגי וורמיישא לרבי יוחפא שמש ח"ב עמ' קיז, יעו"ש.

^{קא} ענפי משה פסח סי' רח. והוסיף: שכתוב שצריך לעשות (הסיום) על מסכת (והיינו גמרא). מועדי הגר"ח (ח"א תשובה לד), פסח כהלכה תשובה כח, שערי ציון גליון לד.

^{קב} אלא הערות על סעי' ה, ואיני יודע טעמו.

^{קג} דרך שיחה עמ' שנא [א"ה צריך בירור אם אומר אם הנוסח המופיע בסיום משניות מקיצור השל"ה].

^{קד} דרך שיחה עמ' שנד, וביאר שהוא בין שתי גמרות, ובדולה ומשקה עמ' שיט, ענה מרן זצוק"ל: **כרצונך** (דהיינו שזה לא סיום ממש).

^{קה} במישרים אהבוך תשובה כג: לא מהני' לפטור בכורות בערב פסח.

סיום מסכתות קטנות (חיצוניות)

כ. סיום מסכת ממסכתות קטנות (ויש שקראו להן מסכתות חיצוניות^{קי}) כגון מסכת כלה^{קז} או דרך ארץ^{קח} – אף שלא נחשב ממסכתות הש"ס, ואף שחסר מהם הרבה בדפוס שבידינו^{קט}, אם קיבל על עצמו ללמוד סדר נזיקין שבש"ס, אם ידע שזה כולל המסכתות קטנות יחשב סיום רק אם למד גם אותם^{קי}. ובסיום הש"ס יותר טוב שיסיים גם המסכתות הקטנות, אולם גם אם לא למדם הוי סיום ש"ס בבלי^{קיא}.

^{קי} ראה תוס' פסחים מ ע"ב ד"ה אבל, בית יוסף יו"ד סי' רעה ד"ה ומ"ש רבינו.

^{קז} בס' מסכת כלה עם פי' כלה נאה, בחלק הנקרא שפתותיך כלה סי' לא. בי' מרן זצוק"ל כוונת הראב"ן הירחי בתחילת ביאורו למסכת כלה, א"ר יוחנן... לפי שהיא מן המסכתות החמורות - ש"קשה להבין" אותה. ועי' גמ' שבת (דף קיד ע"א) "איזהו ת"ח... ואפילו במסכת כלה". ענה מרן זצוק"ל: זה קל מקופיא, אבל אחר העיון הוא מן החמורות. ומתוס' כתובות דף ז ע"ב ד"ה שנאמר, ונדרים כח ע"ב ד"ה במוכס, מוכח שלא ראו מסכת כלה רבתי.

^{קח} עי' יומא טבא לרבנן פ"ג סעי' כ ובמקורות, יעו"ש.

^{קט} שם בהע' מח לגבי מס' סופרים, ובהע' מט לגבי מס' כלה מהגר"א לביאורו יו"ד סי' שעו סק"ו. ועוד יעו"ש.

^{קי} קונטרס שערי שיח תשובה שכו (ובאות רה ביאר דאינו מוכרח שזה חלק מהש"ס אלא נדפס יחד עמו) מנחת תודה- תורה פרק י"ב עמ' קלא) ובשערי דין "ספק" אם אפשר לעשות סיום.

^{קיא} מס' כלה עם פי' כלה נאה שם.

כא. כשלומד מסכתות קטנות יעשה סיום רק אחרי מסכתא מזוזה, שהיא האחרונה^{ק"ב}, (ועי' הערה לגבי אבות דר"נ^{ק"ג}).

סיום הלכות רב אלפס

כב. סיום ספר הלכות רב אלפס לא חשיב סיום כלל. (וכן ליקוטי הלכות למסכתות שאין עליהם רי"ף^{ק"ד}).

סיום תנ"ך

כג. המסיים אחד מעשרים וארבעה ספרי הקודש, יש שכתבו שיעשה סעודת סיום, אם למדו בעיון רב^{ק"ו}. אך לא פוטר מתענית בכורות^{ק"ז}.

^{ק"ב} וכן מנהג מרן זצוק"ל, מובא באלא פרק מה סעי' קיא (וציין שם לשו"ת פני מבין אר"ח סי' קלג). וכן השיב בס' על מסכת כלה הנ"ל. ולא מתיר לאכילת בשר ושתית יין בתשעת הימים. הנהגות רבינו הגרי"ש זצ"ל בין המצרים תשובה י.

^{ק"ג} בס' החובות פרק ט עמ' פ, אחרי מסכת אבות דר' נתן בלבד אינו שותה יין בסיום, כיון דאינו מסכת רק ברייתא (א"ה ואמאי קרי לה מסכת, וצריך בירור). ובשערי דן עמ' צו לענין סעודת מצוה "אני לא יודע" ואם רוצה להגיד (הדרן עלך) "שיגיד", "זה בקשה שיזכו לחזור על זה", "ואפשר" לומר ע"ז קדיש [עי' משנ"ב נד, ט].

^{ק"ד} יומא טבא לרבנן תשובה יב, ועי"ש בסעי' כב ובמקורות שם דיש שחלקו וס"ל דהוי סיום. הנהגות רבינו הגרי"ש זצ"ל, שו"ת על פסח תשובה כא.

^{ק"ו} בגמ' ברכות יז ע"א, "ר' יוחנן כי הוה מסיים ספרא דאיוב אמר הכי" וכו', וכ' הפני יהושע, "ונראה לי בשוב האגדה הזאת, דר' יוחנן כד מסיים ספרא באיוב היה רגיל לעשות סעודה כדאשכחן בשבת (ק"ט ע"א), דאפילו בסיום מסכתא הוי עבדי יומא טבא לרבנן, ומשום הכי פתח הוא בחכמה" וכו'. ויש שדייקו מלשונו, דסיום אחד מכ"ד ספרים עדיף על סיום מסכתא. (ברכת אהרן, מאמר קלד, עי"ש. וע"ע יומא טבא לרבנן הע' נח) ובס' חוקת הפסח (על השונה הלכות) בשם מרן זצוק"ל שביאר שדוקא ר' יוחנן שלמד

כד. מנהג מרן זצוק"ל בסדר לימוד נביאים וכתובים, על פי הסדר בסוף פ"ק דב"ב (יד ע"ב) קי"ז.

סיום על ספר הזוהר

כה. סיום ספר הזוהר נחשב לסעודת מצוה, אבל לא מועיל לפטור בכורות בערב פסח^{קיח}.

עם כל המדרשים, אבל אחד שלומד פשט אין לעשות סיום (עי' אגרות משה או"ח ח"א סי' קנז). ובס' אלא פרק מה סעי' ח: על תנ"ך ומדרשים אינו עושה סיום ולא אומר הדרן, אמנם ראיתי כשגמר ללמוד "תורת כהנים" אמר: "הדרן עלך ספרא פר' ויקרא". ועי' ספר החובות פרק ט, (וכן עי"ש בס' אלא שנוהג ג"כ בסיום ספר), (היינו שאמר הדרן אחרי סיום פרשה). וכ' ע"ז שם: ואמר לי טעמו דבגמ' שבת (קיט ע"א) מבואר שעשו סיום רק על גמרא, וכן הוא המנהג, ומה שפעמים אמר הדרן עלך וכו' א"ל טעמו כיון שזה רק תפילה מותר לומר זה אמנם אינו חיוב, לכן לפעמים אומר אבל לא תמיד. (א"ה כשאומר האם מזכיר גם את בני רב פפא, וכן מה הנוסח שאומר וצ"ב). כל משאלותיך עמ' שלט, יש בזה ענין (לגבי סיום על תנ"ך) אך לא יועיל בער"פ ובתשעת הימים. (עי"ש שיעור קבוע בנביא) ע"ע בס' יומא טבא לרבנן פ"ג סעיפים כג-כה ובמקורות.

^{קיז} מישירים אהבוך תשובה כט (עי"ש במקורות אות רפג) ובתשובות הגר"ח ח"ב תשובה תתתשכו, לא ראינו נוהגין כן (דהיינו לעשות סיום), ובתשובה תתתשכח לגבי ערב פסח השיב מרן זצוק"ל: המנהג לפטור מתענית בכורים לא נהגו אלא בסיום מסכת, עי' משנ"ב סי' תע סק"י, ועי' שבת קיט ע"א. (ועי' דרך תורה תשובה קו סיום על פרקי דר"א, "לא הוי סיום", יעו"ש מש"כ).

^{קיח} אריה שאג תשובה קלא. ושם ב"ב יד ע"ב: "ת"ר סידרן של נביאים, יהושע ושופתים שמואל ומלכים ירמיה ויחזקאל ישעיה ושנים עשר... הושע וישעיה עמוס ומיכה... חגי זכריה ומלאכי... סידרן של כתובים, רות וספר תהלים ואיוב ומשלי קהלת שיר השירים וקינון (איכה) דניאל ומגילת אסתר עזרא ודברי הימים", ע"כ. ולא חשיב סיום, תשובה יא בהנהגות רבינו הגרי"ש זצ"ל- בין המצרים.

כו. יש אומרים שהלומד בספר הזהר עולה לו לימודו אף שאינו מבין מה שלומד^{קיט}.

סיום על שו"ע או רמב"ם

כז. הגומר ד' חלקי השולחן ערוך בעיון הלכה ולמעשה או יד החזקה להרמב"ם עושה סיום^{קכ}.

סיום כתיבת ספר והדפסתו

כח. מי שגמר לכתוב ספר וכל שכן להדפיסו^{קכא}, עושה סעודת מצוה^{קכב}, אך זה לא חשיב סיום להתיר לאכול בשר בתשעת הימים^{קכג}.

ק"ח שערי ציון גליון לד. דבערב פסח מועיל רק סיום של גמרא. (שם ציין לשו"ת פרחי כהונה או"ח סי' יג דמועיל). ועי' קונטרס דרך תורה תשובה קד "אולי" (נחשב כסיום ולסעודת מצוה). ("אבל לא לאכול בשר בתשעת הימים ולפטור בכורות בער"פ").

ק"ט עיין קונטרס שיח רינתי בענין לימוד זוהר הקדוש מה שהשיב תשובות א-ח, ומרן זצוק"ל השיב, דהמקור מע"ז יט ע"א "לעולם ליגרס איניש ואע"ג דלא ידע מאי קאמר", ויש מצות ת"ת אבל לא מצוה גמורה עד שיבין היטב, יעו"ש.

קכ ספר אלא פרק מה סעי' ט, כן מנהג מרן זצוק"ל ושונה מעט יין ופעמים אומר ההדרן. ספר החובות פרק ט, עי"ש. ובס' דרך שיחה עמ' שנא בסיום שו"ע אמר את סדר ההדרן כמו בסיום מסכת, ואילו כשסיים את הרמב"ם לא אמר כל הסדר הנ"ל, ואמר לי: שהחילוק הוא, דהשו"ע הוא הלכה למעשה בכל התורה, ואילו הרמב"ם – יש הלכות שאין פוסקים כמותו. בס' כל משאלותיך (עמ' שלט) לא מועיל לתשעת הימים, "אין לנו אלא מה שאמרנו חז"ל סיום מסכתא הוי יומא טבא". ובמועדי הגר"ח ח"א תשובה מד סיום שו"ע לא פוטר מתענית בכורות (עי"ש במקורות), ובח"ב תשובה לג לגבי סיום רמב"ם (יעו"ש).

כט. המחבר ספר, יקנה פרי חדש ויברך עליו שהחיינו ויכוון גם על הוצאת הספר^{קכד}, ואינו פוטר מתחנון^{קכה}.

ל. אין ליקח להוצאות הדפסת ספר ממעשר כספים^{קכו}.

קכא יומא טבא לרבנן פ"ב הע' עד, הביא ממור וקציעה סי' קצג. ביאור ברית-לחיד"א על ספר חסידים אות תתרב, יעו"ש.

קכב שם הע' עה משו"ת תפארת שמואל סי' נה יעו"ש.

קכג תשובה טז שם, "אף דיש בו שמחה גדולה אבל סיום זה לא".

קכד בספר הנ"ל סעי' לג ובמקורות יעו"ש. ובס' כתבו לכם עמ' נז. שמעתי מהגריא"ש שליט"א שמרן זצוק"ל משתדל להשיג פרי חדש בעת סיום הדפסת ספר (כשמגיעים העוסקים לביתו) ומברך שהחיינו על הפרי ומכוין להוציא הספר.

קכה בית מתתיהו ח"א בהקדמה.

קכו שם (וכ"כ בדרך אמונה פ"ז ממתנות עניים ציון הלכה ס"ק ס ומרן החזו"א זצ"ל הורה שאסור ליתן ממעות מעשר להדפסת ספרים יעו"ש), ועי' ארחות רבינו ח"א עמ' רצב שהקל לקנות, וכתב מרן זצוק"ל: "לא ידוע לי אולי היקל בספר של אחר", וציין שם ג"כ לדרך שיחה ח"א עמ' תקנג. ואהבת צדקה פ"ד ס"ה סק"ט. (יעו"ש עוד מ"מ).

פרק ג

סעודת סיום

'ויבא ירושלם ויעמוד לפני ה', ויעל עולות ושלמים ויעש משתה לכל עבדיו'. א"ר יצחק, מכאן שעושין סעודה לגמרה של תורה. (קהלת רבה א,א)

ואמר אביי, תיתי לי, דכי חזינא צורבא מרבנן דשליים מסכתיה, עבידנא יומא טבא לרבנן. (שבת קח ע"ב – קיט ע"א)

א. מצוה לעשות סעודה לגמרה של תורה^{קכז}, והיא תקנת חז"ל שלמדוה מן הכתובים^{קכח}.

המשתתפים בסעודה

ב. נהגו לחזר אחר עשרה לסעודת המצוה, ויש בזה משום "ברוב עם הדרת מלך" (משלי יב, כח), אך אין זה מעכב^{קכט}.

^{קכז} באוריתא תשובה ג יש ענין (ולא חיוב) ועי' לעיל פרק א אות ד, די'ש מצוה לסיים אבל לא חיוב יעו"ש, ועי' יומא טבא לרבנן פרק ג סעי' א ובמקורות, וע"ע באוריתא שם תשובה יח שציין מרן זצוק"ל לגמ' בשבת קיח עב, קהלת רבה ב, ב.

^{קכח} קהלת רבה ב, ב, וביומא טבא לרבנן במקורות הע' ב.

ג. אפשר להזמין לסעודת סיום, ואין בדבר משום מה דאיתא בפסחים (ק"ג ע"ב), דמי שאינו מיסב בחבורה של מצוה הוא מנודה לשמים^{קל}.

ד. היו לפניו סעודת סיום מסכת וסעודת בר מצוה, שתיהן סעודת מצוה בשוה, וילך לאיזו שירצה^{קלא}.

זמן ומקום הסעודה

ה. העושה סעודת סיום סמוך למנחה גדולה, ראוי שיתפללו קודם מנחה ואח"כ יעשו הסיום^{קלב}.

^{קכט} ויכול לסיים גם לבד, וכמו שצוין לעיל פרק א' הע' לב מספר אלא שאינו נוהג בכל השנה לקבץ עשרה למנין. ועי' לעיל פ"א סוף הע' יא מס' כל משאלותיך.

^{קל} באוריתא תשובה יג, תוספות שם (קיד ע"א ד"ה ואין מיסב) כתבו רק מילה, ובתשובה יד שם, והקפידא רק על סעודת המילה, "כדאיתא בגמ' (שם ק"ג ע"ב) שאין מיסב". [א"ה עיין ביומא טבא לרבנן שם הע' טו דתוס' הוסיפו ג"כ "סעודת נישואין בת ת"ח ובת כהן לכהן", ובר"ח שם "כגון קידוש וכיוצא בו", משמע שנידוי זה הוא בכל סעודת מצוה, וצריך ביאור דברי מרן זצוק"ל] (עי"ש בס' סעי' ח' כמה קולות להתיר אם הזמינו אותו שאינו בחשש נידוי).

^{קלא} יומא טבא לרבנן תשובה ה, ועי"ש בסעי' ט' דכן משמע בחיי אדם כלל קלג סעי' טז, שהן שווין, וראה פתחי תשובה יו"ד סי' שצא ס"ק ה, קונטרס אור לארבעה עשר חלק התשובות סי' כג-כד עי"ש.

^{קלב} עי' אור"ח סי' רלב סעי' ב ובמשנ"ב שם ס"ק כד "וה"ה פדיון הבן שיש שם הרבה בני אדם מסובין יחד, ועל ידי זה רגיל הדבר להמשך, וסעודת שבת ויום טוב לא מקרי סעודה גדולה" [ב"י]. במכתב ששלח להרה"ג אברהם יהודה ויסברג שליט"א, אם הוא הדין בסעודת סיום, ענה לו מרן זצוק"ל: היינו הך.

ו. עושים את הסעודה לאחר הסיום^{קלג}, ויש שנהגו להתחיל בסעודה לפני הסיום, ולסיים בתוך הסעודה, ודעביד כמר עביד^{קלד}.

ז. יש להסמיך את הסעודה לסיום, אמנם אם סיים המסכת ביום יכול לעשות הסעודה בלילה^{קלה}.

סעודת סיום בבית הכנסת^{קלי}

ח. מותר לעשות סיום בבית הכנסת משום דהוי סעודת מצוה^{קלח}, ואפילו באחד שסיים מתיר לאכילת כולם בבית הכנסת,

^{קלג} בתשובה לבעל מח"ס נחמת ישראל ועוד, לגבי בשר בתשעת הימים אם מותר לפני הסיום. ענה מרן זצוק"ל: למה לא עושים כמו שאני נוהג כל השנים לעשות הסיום ורק לאחר מכן ליטול ידיים, כי השומעים אסורים באכילה לפני הסיום. ועי' שכ"כ במנהגי וורמיישא ח"ב סי' רסב, רסג. וע"ע יומא טבא לרבנן, הע' כז.

^{קלד} בקובץ אליבא דהלכתא, לא, שיח הלכה עמ' ל, נשאל מרן זצוק"ל, אם עושה הסיום אחרי שנטל ידיו לסעודה, האם תחילת הסעודה נחשבת לסעודת מצוה, וענה: אולי. וביומא טבא לרבנן תשובה ד, יש נוהגים באמצע הסעודה, ויש נוהגין לפני הסעודה, ודעביד כמר עביד ודעביד כמר עביד, וראה הע' קודמת.

^{קלה} בקונטרס הדרן עלך הע' 26 דיש להקל בזה, אבל לא יותר מזה, ובתשובה ו באוריתא, שמי שסיים מסכת, ולאחר זמן רוצה לעשות סעודת סיום ש"אם כבר סיים אין כאן סיום".

^{קלי} עיין מש"כ ביומא טבא לרבנן, בשיטות לגבי סעודת סיום בביהכ"נ.

^{קלי} כל סעי' זה מיומא טבא לרבנן תשובות כא, כב.

^{קלח} עי' משנ"ב סי' קנא סעי' כ, ובשונה הלכות כ' מרן זצוק"ל: וי"א שזה דוקא בביהכ"נ שבחוץ לארץ (ע"פ שער הציון ס"ק יד). ובמכתב ששלח מרן זצוק"ל להרה"ג אברהם יהודה ויסברג שליט"א על המשנ"ב, "דוקא סיום (אא"כ התנו)", ולא שאר סעודות מצוה. בעלי שיח, קדושת בית הכנסת תשובה ב, לגבי סעודת מצוה בביהכ"נ, "רק אם התנו".

גם אם לא למדו את המסכת, ומותר אף בבית הכנסת שהוקדש בפועל, וגם בבית הכנסת של רבים, [ולגבי כלי נגינה יש להסתפק^{קלט}].

מאכלי הסעודה

יד. מנהג מרן זצוק"ל לשתות יין (פחות מרביעית)^{קמ}, ופעמים אוכל מעט לכבוד המצוה^{קמא}.

טו. אם עושה הסיום בתוך סעודה אחרת, וכגון בסעודת שבת וכיו"ב, ראוי להוסיף משהו לכבוד הסיום^{קמב}.

^{קלט} עי' במכתב המובא ביומא טבא לרבנן עמ' קכד מבעל משנת יוסף, ושם סעי' יט ובמקורות.

^{קמ} אלא פרק מה סעי' ב: ואמר לי טעמו: כי אם לא ישתה בכל סיום מסכת, לא יוכל לפטור עצמו בסיום של ערב פסח, כי אם פעמים אין עושה סיום מראה בכך שסיום מסכת אינה סעודת מצוה אצלו. (וע"ע משנ"ב ס"ק עג, שמשמע כעין זה. ועי' שבת קיט ע"א תיתי לי וכו'). וכן נהג אביו בעל ה'קהילות יעקב' זצ"ל כמובא בארחות רבינו ח"ב ער"ה אות ח יעו"ש. ויין זה ידוע בשם "יין הסיומים". (ובשנים קדמוניות כשלא הי' לו יין שתה מעט סודה או מים). בספר אמרי פי חלק ג סי' קא הביא שאפילו אם עושה ביום אחד כמה סיומים שותה כמה פעמים על כל מסכת ומסכת, שאל אותו הגאון ר' יצחק [זילברשטיין שליט"א] איך הוא נוהג לגבי ברכת בורא פרי הגפן, האם הוא מברך בכל סיום וסיום או שמברך רק בסיום הראשון ופותר את שאר הסיומים שאח"כ, ענה לו הגאון שנוהג לברך על כל סיום וסיום בנפרד. והסביר שאצלו יש היסח הדעת בין כל סיום וסיום. שאל אותו הגרי"ז הרי היין נשאר על השולחן כל הזמן, והשיב אותו גאון: מה לי וליין, מה לי ולשולחן, אני שותה יין רק כשיש לי סיום, ויש כאן היסח הדעת וממילא צריך ברכה על כל כוס וכוס של כל סיום וסיום. (ועי' יומא טבא לרבנן הע' נ ממשנת חכמים לר' משה חאגיז על מ"ח קניני תורה המעלה הי"ט (במיעוט תענוג) אות תלד, יעו"ש. 9.

^{קמא} אלא שם. ובארחות רבינו שם ולא אוכל מזונות. (ועי' לקמן בער"פ ובערב ר"ה).

זמירות ודברי תורה בסעודה

טז. מותר לנגן בכלי שיר בסעודת סיום^{קמג}, ונהגו גם כן לרקוד לכבוד שמחת התורה^{קמד}.

יז. וראוי לדרוש בסעודה בדברי תורה^{קמה}, (מלבד ה'הדרן' שנאמר בסיום המסכת, ראה לעיל).

ברכת המזון

יח. בסעודת הסיום אומרים 'על נהרות בבל'^{קמז}.

סעודת סיום בערב שבת

יט. מותר לעשות סעודת סיום בערב שבת, ודוקא אם סיים ביום זה, אבל לאחר לערב שבת, צריך עיון אם מותר^{קמז}.

^{קמב} יומא טבא לרבנן, תשובה כד. כדי שידי' ניכר שזה בשביל הסיום, ומ"מ אם אין לו מה להוסיף אפשר גם כך. עוד עי"ש הע' נד.

^{קמג} יבין משה ח"ט תשובה כ, לגבי סיום הש"ס עם תזמורת בספירת העומר.

^{קמד} עי' יומא טבא לרבנן תשובה כה, לגבי שבת ויו"ט.

^{קמה} עי' בקונטרס דרך תורה תשובה לה, האם גם בסעודת מצוה שהסעודה מצד עצמה מצוה. ג"כ צריך להגיד דברי תורה, כמבואר באבות (פ"ג מ"ג) ענה מרן זצוק"ל: **אולי**. (ולפי"ז צ"ב האם גם בסעודת סיום) (וע"ע קב הישר פרק פ, זמר ב'בית רחל' עמ' תקיב).

^{קמו} עי' דעת נוטה ח"א ע"ב יב תשובה כה ובמקורות וביאורים שם 24, וביומא טבא לרבנן סעי' כט ובמקורות.

^{קמז} אליבא דהלכתא מד, עמ' פה, ע"פ השו"ע סי' רמט סעי' ב וברמ"א ובמשנ"ב ס"ק יב ובבה"ל (ד"ה או פדיון הבן) הסתפקו אם סיימו המסכת באמצע השבוע, ורוצים לדחות הסיום ליום שישי בכמה טעמים, השיב מרן זצוק"ל: **כשאין הסיום בזמנו לא נראה להקל בזה, וכעין זה מצינו בהל' תשעה באב דרק בנזמן לו הסיום מותר לו לאכול בשר ולשתות יין, אבל**

הוצאות הסעודה

כ. יתכן שהוצאת סעודת סיום היא, כמו הוצאות שבת שאינן מכלל מזונותיו של אדם הקצובים לו^{קמח}.

למעשה צ"ע. [א"ה עי' סי' תקנא במשנ"ב בשם הא"ר] (ע"ע בענין סעודת סיום בער"ש ביומא טבא לרבנן סעיפים לה-לט ובמקורות שם) ובשערי דן עמ' צו "מתי שיזדמן יש מצוה ושהויי מצוה לא משהינן".
^{קמח} מציון תצא תורה אבן העזר תשלז; אהל יעקב אות פד יעו"ש. ועי' ס' יאיר נתיב צ ע"ב.

פרק ד

סיום במועדי וזמני השנה

א. שמחת וסעודת סיום, אינן בכלל הדין של 'אין מערבין שמחה בשמחה'^{קמט}, ומותר לעשות סעודת סיום מסכת במועדי השנה-בשבת, ביום טוב, בחול המועד ובפורים. וכן בשמחות אחרות כגון בסעודת ברית, פדיון הבן, נשואין ושבע ברכות^{קנ}. (ועי' הערה קנא).

ב. וכן אין בסיום מסכת דין של 'אין עושין מצות חבילות חבילות' ומותר לעשות סיום על שתי מסכתות בבת אחת^{קנב}. (ועי' הערה).
וכן מותר לעשות סיום יחד עם סעודת מצוה אחרת (וכבסעיף הקודם), אלא שראוי להוסיף איזה מאכל לכבוד הסיום^{קנג}, ומכל

קמט מתני' מו"ק ח ע"ב, עי' קרן אורה שם, וביומא טבא לרבנן במקורות.

קנ עי' בס' הנ"ל במקורות באריכות ואכ"מ.

קנא מנחה לחיים סי' טו תשובה קפו, נשאל מרן זצוק"ל, חתן וכלה שהוזמנו לסעודת סיום מסכת, האם יברכו בסיום הסעודה שבע ברכות, והשיב: אם לא כיוון להם, כמדומה שאין מברכין.

קנב קונטרס הדרן עלך הע' 43, ובתשובה מה בקונטרס קרוב אליך: הכל מצוה אחת, [וכמ"ש קרית ארבע ליקוטים סי' קכז, ויען אברהם או"ח סי' נ יעו"ש, וביומא טבא לרבנן הע' ח מה שציין]. ובעלי שי"ח עניני סיום מסכת תשובה א, ויכול לומר נוסח הדרן אחד של שניהם.

קנג יומא טבא לרבנן תשובה כד, לגבי סיום בשבת: המנהג להוסיף משהו בשביל סיום מסכת, כדי שיהי' ניכר שזה בשביל הסיום, ומ"מ אם אין לו מה להוסיף אפשר גם כן. (ועי' ביוען אברהם שם). ועי' גם אני אודך

מקום אם עושה סעודה ביום טוב, לכתחילה טוב שיעשה סעודה נפרדת^{קנד}.

סיום מסכת בשבת

ג. יש שהעדיפו לעשות סיום מסכת ביום השבת^{קנה}.

ד. כשעושה סיום בשבת יכול להגיד הנוסח הרגיל בהדרן וכן הקדיש (וכמו שהובא לעיל), אבל לא יוסיף עוד בקשות^{קנו}.

ה. אולם אין להקל בשבת וביום טוב לרקוד ולספוק כף אל כף^{קניז}.

בערב פסח

ו. פרטי והלכות סיום בערב פסח ותענית בכורות- ראה פרק ה להלן.

תשובות מהגאון ר' מתתיהו גבאי שליט"א ח"א סי' ו (בסופו) דגם שפיר יכול לעשות סיום במלוה מלכה.

קנד מועדי הגר"ח ח"ב תשובה רלה (ועי' שו"ת משנת יוסף ח"ב סי' צו אות ז).

קנה קונטרס שערי שיח תשו' של, כל משאלותיך עמ' שמב. וביומא טבא לרבנן תשו' יג, לגבי בגדי שבת, הוסיף מרן זצוק"ל: **אבא** נמרן בעל הקהלות יעקב זצ"ל ה' נוהג לעשות כל סיום בשבת. וכן הביא בס' לשכנו תדרשו ח"א עמ' מ, שמרן בעל הקהלות יעקב זצ"ל היה משנן בכל שבוע סדר משניות, ובכל שבת בבוקר היה עושה סיום בסעודת הבוקר. ועי' בקובץ קול התורה חוברת עד עמ' סז. (ועי' לקט יושר או"ח עמ' 56 ד"ה בשחל).

קני כל משאלותיך עמ' שמב: ולהוסיף עוד בקשות פרטיות זו כבר שאלה.

קני יומא טבא לרבנן תשובה כה, נראה שלא דרך בשמחת תורה התיירו. ועי"ש הע' יג שציין את המשנ"ב סי' שלט ס"ק ח לגבי שמחת תורה, ומש"ב עליו שם.

סיום בימי ספירת העומר

ז. מותר לעשות סעודת סיום בימי ספירת העומר^{קנח}, ולהביא כלי זמר נהגו לא לשמוע^{קנט}, אך בסיום הש"ס מותר^{קס}.

בחג השבועות

ח. יש ענין להמתין עם סיום ליום מתן תורה^{קסא}. (ועי' לעיל דעת מרן זצוק"ל כמה זמן אפשר להמתין).

שמחת תורה

ט. קורין יום טוב האחרון 'שמחת תורה', לפי ששמחין ועושין בו סעודת משתה לגמרה של תורה^{קסב}.

י. נהגו לומר למסיים לקרות בתורה קודם שיאמר ברכה אחרונה "חזק חזק ונתחזק"^{קסג}, ועי' הערה בטעם המנהג^{קסד}.

יא. עוד נהגו שהמסיים התורה והמתחיל בראשית נודרים נדבות וקוראים לאחרים לעשות משתה^{קסה} [ומותר לאבל בתוך י"ב חודש

^{קנח} שלחן שלמה סי' תצג סעי' ב.

^{קנט} שו"ת שיח ליצחק תשובה קמב (עי"ש בציונים). וביומא טבא לרבנן תשובה לד: **איני יודע**, ועי"ש סעי' ו, דנחלקו בזה יעו"ש במקורות.

^{קס} שו"ת ידון משה ח"ט תשובה כ.

^{קסא} בנין אב עמ' לב אות ג יעו"ש.

^{קסב} עי' יומא טבא לרבנן סעיפים יג-יח ובמקורות.

^{קסג} רמ"א או"ח סי' קלט סעי' יא, ועי' בס' הנ"ל.

^{קסד} קובץ יחלק שלל ח"ז עמ' קע תשובה לג: מברכין העולה שזכה לסיים (ובהערות 23 שם ציין לשו"ת מהר"ם מינץ יעו"ש עוד).

להשתתף בסעודה זו, ועי' הערה גם כשעושים בשבת בראשית או אח"כ, אמרי הלכה עמ' רפז יעו"ש]

סיום בפורים

יב. 'משנכנס אדר מרבים בשמחה', ירבה בשמחת התורה וכגון סיום מסכת^{קסו}.

יג. המסיים מסכת בסעודת פורים יוסיף מאכל לכבוד הסיום^{קסז}.

מועדים וזמנים בחיי האדם

יד. חתן שעושה סיום ביום הנישואין, אין בדבר משום 'אין מערבין שמחה בשמחה'^{קסח}.

טו. נהגו לעשות סיום ביום השנה (יאר צייט) לפטירת אביו או אמו, ופרטיו והלכותיו ראה להלן פרק ח.

^{קסה} לשון הרמ"א או"ח תרסט סעי' א.

^{קסו} דרך שיחה ח"א פ' מקץ. תורת השמחה בשם יש מי שכתב.

^{קסז} אשיחה ח"ב עמ' שצב ואין בדבר משום 'חבילות חבילות', עי' ביומא טבא לרבנן הע' ה במש"כ.

^{קסח} שאלת רב חלק שני, חלק א פרק ח תשובה י: לא שייך שאינה שמחה חיובית. (ובהע' ב' עי' קרן אורה מו"ק ח ע"ב ועוד יעו"ש) וביומא טבא לרבנן הע' ו. אף שנאמר הדין לגבי נישואין מ"מ תליא אם בסיום מסכת נאמר הכלל, יעו"ש.

פרק ה

תענית בכורות

וסיום מסכת בערב פסח

בכל יום מימות השנה לומד מרן שבע או שמונה דפים מתלמוד בבלי, לפי סדר הש"ס, ויש להאריך הרבה בהנהגה זו שמעולם לא ביטלה גם כשהיה חולה, וגם בימי שמחה, וגם כשישב שבעה על הוריו או על אשתו הרבנית, מיד כשקם מאבלותו (בבוקר) התיישב בהתמדה עצומה להשלים כל 'חובותיו' (כפי שהוא מכנה את סדרים אלו כחובותיו) בביהכ"נ לדרמן לאחר תפילת שחרית [כותיקין] במעמד קהל רב, ואח"כ עולה לביתו עם מנין מצומצם ממשפחתו ומקורביו [ועושה סיום על מסכת עוקצין: דעל משניות לבד אין זה סיום, אבל הש"ס נגמר עם משניות טהרות] וגם מסיים את הירושלמי^{קסט} והתוספתא, רמב"ם, שו"ע, ומשנ"ב, תנ"ך, זוהר (ועוד דברים שמסתיר בצנעא).

(אלא פרק מה סעי' א בהערה, החובות פרק ט - הסיומים, שערי ציון סי' ב אות ו)

^{קסט} עי' עלי ורדים מגילה דף ו ע"ב שעושה סיום על תלמוד ירושלמי ביארציט של אביו, וצריך בירור.

גדר התענית ומי מתענה

א. הבכורות מתענים בערב פסח, זכר לנס שניצלו ממכת בכורות^{קע}, וקבעו זאת בצורה של תענית^{קעא}.

ב. תענית זו היא מצוה לנהוג באיסור אכילה ושתייה^{קעב}.

ג. ומתענים בין בכור מאב ובין בכור מאם^{קעג}. וכן בכור הבא אחר הנפל^{קעד}.

^{קע} מס' סופרים פכ"א ה"ג והובא בטור הטעם או"ח סי' תע. ועי' ירושלמי פסחים פ"י ה"א.

^{קעא} דומיא דתענית אסתר וכמו דהתם אף שהיה נס בכל זאת קבעו תענית, ה"ה הכא מתענים זכר לנס שנעשה לבכורות" [וכ"כ חת"ס פסחים דף קח] שערי ציון גליון לד' ניסן תשסז אות א, ושם באות ד' ואע"ג דהנס היה בליל טו "כיון שלו הוא יו"ט לכן מקדימין התענית". ובמגיד שיח תשו' כט, ענה מרן זצוק"ל: **כי אז במצרים הם צמו והצטערו**. ע"ע בס' שערי ציון הל' תענית בכורות, שיח חיים עמ' לט תשובות א-ב.

^{קעב} מועדי הגר"ח ח"א תשובה לט. וציין שם למעשה איש ח"ו עמ' קיג ח"ל: סיפר [מרן ראש הישיבה] הגאון ר' גרשון אדלשטיין שליט"א, שאביו זצ"ל הגיע פעם לחזו"א ואמר לו כי בנו העיר הערה, היות ובכור הוא ובערב פסח עשה סיום ואכל, אם צריך עוד סיום בסעודה שניה, כי בשאר תעניות אף אם אכל ממשיך בתענית. והשיב החזו"א שאין צריך עוד סיום, וראיה משלמה המלך שעשה שבעה ימים סעודה על סיום ביהמ"ק, (ובבית יוסף סוף ס"ו רסט כתב שמכאן המקור שעושין סעודה לגמרה של תורה – לעיל ריש פרק ג קהלת רבה א, א. וע"ע בפתיחה ליומא טבא לרבנן, משהש"ר א, ט ובמש"כ שם). והוסיף מרן זצוק"ל: כי מה שתענית בכורות שונה משאר תעניות שבהם אף אם אכל ממשיך בתענית, משום דבכל תענית מלבד מה שהיום הוא יום תענית יש גם איסור אכילה, לא כן בתענית בכורות, שמלבד התענית אין כלום. (וע"ע מ"מ במועדי הגר"ח שם, ועוד טעמים לתענית עי' סידור בית יעקב שער המפקד מבוא דלת ג אות ג, ובהליכות שלמה מועדי השנה ניסן-אב פרק ח אורחות הלכה הע' 1, עי"ש באורך).

ד. בכור יוצא דופן צריך להתענות, דלא גרע מהבא אחר נפלים^{קעז}.

ה. מי שיש לו בן שוטה, צריך להתענות עבורו כל חייו^{קעז}.

ו. גר צדק שהוא בכור לאביו הנכרי, אינו צריך להתענות^{קעז}.

ז. מי שילדה תאומים ואין ידוע מי הוא הבכור, שניהם חייבים בתענית^{קעח}.

^{קעג} שו"ע או"ח סי' תע סעי' א. וראה דרך שיחה עמ' שנ: אבא ז"ל היה בכור לאמו ולא לאביו, אביו נתאלמן והיו לו ג' בנות ולא בן, והציעו לו שידוך וא' היתה בחורה ונתייעץ עם רבו שהיה ת"ח גדול וחתנו של ה"דברי חיים" זצ"ל, בעל "עמק הלכה" ועוד ספרים, ויעץ לו שישא הבחורה והיו לו ממנה בנים, ונולדו לו ג' בנים, ואבא ז"ל היה הבכור, אבא הגיע לא"י, והם נשארו שם בעמק הבכא...

^{קעד} משנ"ב סי' תע ס"ק ב. ועי"ש פרטים לגבי איזה נפל.

^{קעה} עלי שי"ח פסח תשובה טז. מועדי הגר"ח ח"א תשובה נ. דולה ומשקה עמ' קפא. שו"ת ויכתוב מרדכי בסופו תשובה קעב. (ועי' יומא טבא לרבנן סעי' ד).

^{קעו} מועדי הגר"ח ח"א תשובה מט (וציין שם לחוט שני פסח עמ' נד).

^{קעז} מועדי הגר"ח ח"ב תשובה פב. עלי שי"ח פסח תשובה יח. שערי ציון גליון ב אות ט, ובתשובות שם תענית בכורות סי' ג אות ט. (ע"ע בציונים במועדי הגר"ח, וביומא טבא לרבנן, אשרי האיש ח"ג פנ"ה אות ב ושו"ת שבט הלוי ח"ח סי' קיז יעו"ש).

^{קעח} מועדי הגר"ח ח"א תשובה מא (ח"ב תשובה עט) וציין שם למש"כ מרן זצוק"ל בס' מחשבת עם עמ' רסה. (עוד ציין שם לפרי מגדים משב"ז ריש סי' תע, שו"ת מהר"ש ענגיל ח"ג סי' קד), (שו"ת ערוגת הבשם או"ח סי' קלט יעו"ש).

פטור מתענית ע"י השתתפות בסעודת מצוה

ח. בכורות שהם בעלי השמחה, כגון חתן בשבע ברכות^{קעט} או בעל ברית אפילו שלא בזמנה, פוטר מתענית בכורות^{קפ}. אולם פדיון הבן^{קפא} או הוצאת ספר^{קפב} והכנסת ס"ת אינם פוטרים מלהתענות. (עי' הערה^{קפי}).

פטור מתענית ע"י השתתפות בסיום מסכת

ט. מצוה גדולה יותר שבכור בערב פסח יסיים מסכת מאשר לצום^{קפד}, ואף בכורים שלא סיימו נפטרים מהתענית אם שומעים מאחד שמסיים^{קפה}.

י. כשעושה סיום מסכת בליל י"ד בניסן לא מסתבר כלל שיפטור מן התענית למחרת^{קפו}.

^{קעט} שם תשובה מד (עי"ש במ"מ) ובתשובה מה שם: דאינו איסור אלא מצוה.

^{קפ} שם ח"ב תשובה עב: מסתבר שפוטר (עי"ש במ"מ). ועי' אליבא דהלכתא קובץ פז ביני עמודי עמ' קנה הע' ה.

^{קפא} שם ח"א תשובה מז: כמדומה שלא (עי"ש במ"מ). והאם גם לבעל הפדיון, צריך בירור).

^{קפב} שם ח"ב תשובה עא (עי"ש במ"מ).

^{קפי} שם תשובה עד (עי"ש במ"מ), ובתשובה סט, גם סעודת בר מצוה לא פוטר, ובתשובה ע, לגבי חנוכה הבית לא פוטר (עי"ש במ"מ).

^{קפד} מועדי הגר"ח תשובה פג. מנחת תודה עמ' שסז. פניני שיח עמ' סז. (ועי' בציונים במועדי הגר"ח, ע"ע יומא טבא לרבנן הע' לה). ועי' שער המועדים קיצור הל' פסח פרק יז הע' כד.

^{קפה} ארחות רבינו ערב פסח אות ה, ז.

^{קפו} עלי שיח פסח תשובה יז. (ועי' יומא טבא לרבנן הע' לז).

ההשתתפות בסיום ובסעודה

יא. עיקר הפטור מתענית הוא השתתפות הבכור בסעודת המצוה^{קפז}, והמנהג להקל גם אם לא שמע את הסיום והשתתף בסעודה^{קפח}, וכן אם שמע ולא הבין מה שנאמר בסיום נפטר מתענית בכורות^{קפט}.

יב. עדיף לשמוע סיום על כל הש"ס מסיום על מסכת אחת^{קצ}, ומ"מ כדאי שהבכור עצמו ילמד ויסיים מסכת^{קצא}.

יג. שמיעת סיום בטלפון וכיו"ב, אינה פוטרת מתענית בכורות אפילו בדיעבד^{קצב}, וכ"ש אם נמצא במטוס^{קצג}.

^{קפז} תשובות ונהגות ח"ב סי' רי, בשם בעל הקהילות יעקב זצ"ל.

^{קפח} תשובה להרה"ג ר' אברהם יהודה ויסברג שליט"א, על מה שכתב המשנ"ב ס"ק י: "ומסיים לפניהם המסכת ושומעים ומצטרפים עמו בסיומו ואח"כ עושין סעודה", ד"ושומעים" לאו דוקא ו"המנהג להקל" (וכמו שכ' בשו"ת מהר"ם בריסק ח"א סי' קלג שזהו רק "מנהג" ולא עיקר הפטור יעו"ש). וכ"כ בארחות רבינו ח"ב ערב ר"ה אות י (לגבי ערב ר"ה ואולי ה"ה בערב פסח). פסח כהלכה תשובה כה, ד"סעודה היא כחלק מהסיום". ובמדריך פסח תשס"ו - קהלות חרדים בא"י, עמ' 18: **שיאכל שם, ואם הי' בשעת הסעודה יתכן דמהני וצ"ע.** ועי' בשער המועדים (שם): **דבדיעבד אפשר להקל, גם להפך אם שמע את הסיום ולא טעם** (כשיטות שחולקים וסוברים שהעיקר הוא לשמוע את הסיום עי' ביומא טבא לרבנן) ועי' תשובה ע"ה במועדי הגר"ח (ובמה שציין שם) ובשיח חיים תשובה ח: רק **אם טעם.** ועי"ש תשובה י, ועי' לקמן כמה צריך לטעום, ועי' שיח רינתי.

^{קפט} כל משאלותיך עמ' שמ: **צריך גם אכילה שם, וגם שיהיה שם.** (א"ה כנראה לכתחילה, ובדיעבד דעת מרן זצוק"ל, דסגי להשתתף בסעודה), מועדי הגר"ח תשו' עו (עי"ש מה שציין).

^{קצ} ארחות רבינו, ער"פ אות ז, יעו"ש.

^{קצא} שם, סיים בעצמו מסכת, שער המועדים קיצור הל' פסח פרק יז הע' כד.

לפני התפילה

יד. בדיעבד, אם אכל אחר עלות השחר ואח"כ שמע סיום, נפטר מתענית בכורות^{קצד}.

טו. בשעת הדחק יש להקל לבכור לשמוע סיום בער"פ קודם ברכת התורה^{קצה}.

טז. בכור שעדיין לא התפלל ורוצה לשמוע סיום, י"א דמהני לפטור אותו מהתענית^{קצז}. ויקח כזית מהמזונות ויאכל אח"כ בביתו. (ועי' הערה קצז).

^{קצב} יומא טבא לרבנן תשובה מא, מועדי הגר"ח תשובה לה, קונטרס מצות הפסח אות כח. ובאריה שאג תשובה תקסא: החזו"א הסתפק. [דהעיקר היא הסעודה, ולכן לא מועיל כלל בטלפון, ועי' יומא טבא לרבנן פ"ה הע' מח, דעת הגרשז"א זצ"ל].

^{קצג} דרך שיחה ח"ב עמ' שנ: כאן גרע טפי, שאינו שייך כלל לסיום.

^{קצד} כל משאלותיך עמ' שמ: דהוברר מאז שהיה יו"ט (ועי"ש שתענית בכורות זה לא מנהג, זה מבואר בירושלמי [פסחים פ"ה ה"א]).

^{קצה} מועדי הגר"ח ח"א תשובה מח. (וראה שו"ע או"ח סי' מז סעי' ד, ונו"כ שם, לענין לימוד בהרהור קודם ברכת התורה).

^{קצו} עלי שי"ח פסח תשובה יט. ובדרך שיחה עמ' שנ: אינו ראוי לאכול כעת קודם התפילה- זה גרע. בשערי ציון תענית בכורות סי' ג אות ז: מסתבר שצריך לטעום שם. ועי' מישרים אהבך תשובה לו-לז וצ"ב. מגיד שיח תשובה לא. וציין שם לשו"ת רבבות אפרים ח"א סי' סו. ובשו"ת ויברך דוד תפילה, ח"א סי' עב, בשם מרן זצוק"ל שיכול לטעום מעט ותמה שם שיכול לשמור לאחר התפילה.

^{קצז} כ"כ בארחות רבינו ח"ב ער"ה אות ט, אבל לא רצה להתיר שישתה רביעית מים לפני התפילה. ודעת מרן זצוק"ל בשערי ציון (שם) לגבי ער"פ: שזה בעיה וזה שאלה אם נפטר עי"ז. (יעו"ש עוד מ"מ בנידון) ובמדריך פסח תשס"ו עמ' 18.

הסעודה

יז. בכור בערב פסח ששכח ונטל ידיו ובירך על נטילת ידיים, ונזכר שלא שמע סיום, יברך המוציא ויטעם משהו^{קצח}. (ולא צריך שיפסיק ויאמר 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'^{קצט}).

יח. כדי לבטל את תענית בכורות טוב לטעום כזית^י, ומנהג מרן זצוק"ל לשותות יין ולטעום מעט^{יא}. וידוע היין בשם "יין הסיומים". וכן נהג אביו בעל הקהילות יעקב זצ"ל^{יב}.

יט. למסיים עצמו מותר לאכול אף קודם הסיום, אבל מי שלא סיים ורק משתתף בסעודה, אסור לו לאכול קודם הסיום^{יג}.

כ. לאחר שהשתתף בסיום, מותר לו לאכול כל היום כולו^{יד}.

^{קצח} שיח התורה ח"א או"ח סי' תע תשובה א קצו.

^{קצט} מועדי הגר"ח ח"א תשובה מ: טעימה משהו אין דעתו (וציין שם לתענית בכורים עמ' רצב).

^י מישרים אהבוך תשובה לו. פסח כהלכה תשובה כב. ארחות רבינו הקה"י, ח"ב ער"ה אות ה. ועי' או"ח סי' תקסח סעי' א, וביומא טבא לרבנן פ"ה הע' נב. ובשיח רינתי תשובה כ, גם אם טועם אוכל שהביא מביתו מהני יעו"ש. כל משאלותיך עמ' שמ ואפילו מים (כמנהגו עי' הע' הבאה).

^{יא} אלא פרק מה סעי' א. (וכשסיים בדרכים היה שותה קצת מים), ובענין היין עי' אמרי פי ח"ג סי' קא.

^{יב} ארחות רבינו שם אות ז-ח, יעו"ש.

^{יג} דרך שיחה ח"ב עמ' שמט. באומרו שגם זו סעודת סיום, כי יו"ט שלו הוא כל היום, כמו בברית מילה שכבר יו"ט הוא קודם לכן, יען וביום הזה יהיה ברית, וזה יום של ברית. ועי' מש"כ ביומא טבא לרבנן פרק ה הע' נח.

^{יד} דרך שיחה עמ' רמא.

השתתפות האבל בסיום^{יה}

נא. ת"ח בכור שעושה כל שנה סיום בער"פ, בישוב שאין בו אדם אחר שיכול לעשות סיום, אם הוא אבל בתוך השבעה יכול לסיים מסכת מועד קטן ויפטור את הבכורים^{יז}.

נב. אבל שאסור בת"ת, אינו יכול להשתתף בסיום ליפטר מתענית בכורות^{יח}.

נג. אונן מתענה תענית בכורים, אף שהוא פטור מן המצוות, דזהו איסור^{יח}. והעצה שיעשה סיום על מו"ק^{יט} (כלעיל סעי' כא).

^{יה} פרטים נוספים לגבי אבל בסיום מסכת, ראה להלן פרק ח.

^{יז} פותח את ידך עמ' תרנז-תרנח.

^{יח} מועדי הגר"ח תשובה פא. עי"ש מה שציין. והנה מרן זצוק"ל לא חילק בזה, וביומא טבא לרבנן תשו' כו: בביתו מותר, לביהכ"נ איני יודע. ועי"ש בספר פרק ה סעי' כח-ל ובמקורות, וצ"ב.

^{יח} מועדי הגר"ח תשובות לז-לח. (עי"ש מה שציין) ועי' ביומא טבא לרבנן פרק ה סעי' לב ובהע' פ משער הציון סי' תרמ אות מח, ועוד בהערות שם פא, פב. ובקובץ אליבא דהלכתא גליון פח עמ' רפג במכתבים ותגובות מהרב יוסף מימון שליט"א (צפת) הע' א. בגליון פז עמ' מט, הקשה הרב מתתיהו גבאי סתירה בדברי שר התורה זצוק"ל אם תענית בכורות זה מצוה או איסור, ולק"מ, שהגר"ח היטיב להגדיר "שיש מצוה לנהוג איסור", כלומר שיש שני מובנים למילה "איסור", א. שזה חיוב גמור מן הדין. ב. שהגדר הוא שאל תעשה [ולא קום ועשה]. ותענית בכורות אינו איסור במובן הראשון, אך הוא איסור במובן השני, כלומר שנהגו להתיחס לתענית כאיסור אכילה. ע"כ לגבי אונן שבידוע אף שהוא פטור מכל מצוות שבתורה, מ"מ ודאי שאינו מותר בחלבים ועריות רח"ל, שכן יסוד ההיתר הוא עוסק במצוה שפטור מהמצוה, ואין שייכות להיתר את האיסור מחמת האנינות אלא לפטור מחיובים, ופשוט. וא"כ כלפי אונן עד כמה שנהגו לאחוז במצות התענית, צריך להתיחס אליה כאיסור אכילה, ואין האנינות גורמת היתר לזה, אך כלפי חתן השיב הגר"ח שכמדומה שלא נהגו להוסיף

בכור קטן

כד. בכור קטן, אביו מתענה בשבילו, עד שידע לעשות סיום מסכת לבד או עד הבר מצוה^{רי}.

כה. בכור שלמד חצי מסכת לפני הבר מצוה והשלים לאחר הבר מצוה יועיל לו לעשות סיום ולפטור את עצמו מתענית בכורות^{ריא}.

כו. אם האב בכור והרי הוא מתענה עבור עצמו, אין נוהגין שהאם תתענה תחת בנה הבכור^{ריב}, ותענית האב עולה לשניהם^{ריג}, ואם כבר האם התענתה פעם אחת עבור בנה הקטן, צריכה להתיר נדרה ועי' הערה^{ריד}.

עליו איסור תענית זה מכיון שהתענית אינה איסור במובן הראשון הנ"ל, שכן אינה איסור גמור אלא מצוה [רשות] לנהוג איסור ופשוט.

^{רט} מגיד שיח תשובה כז: שילמד בשעות אלו ויסיים, ואף שבתחילת מועד קטן זה עניני חול המועד, מותר לו, עי"ש מה שציין.

^{רי} שו"ע או"ח סי' תע סעי' ב, ועי"ש הטעם בביאור הגר"א ס"ק ז. מדריך פסח תשסו עמ' 18.

^{ריא} הנהגות רבינו הגרי"ש זצ"ל תשובה כ בשו"ת על פסח.

^{ריב} רמ"א או"ח סי' תע סעי' ב. ועי' שאלת רב ח"ב פרק ל תשובה טז, דלכן ל"צ לשמוע סיום.

^{ריג} שם תשובה טז, ול"צ לשמוע סיום עבור בנו.

^{ריד} בשיח חיים שאלה יג, הקשה דקצת צ"ב דזה סותר למש"כ לקמן בסי' תקצו ס"ק ו, דעי"פ פ"א אין נעשה נדר רק אם חשב שינהג כן לעולם. והשיב מרן זצוק"ל: עי' מש"כ בשקל הקודש פ"א בשקלים ה"ז בביאור ההלכה ד"ה קטן, יעו"ש.

כז. אם הבכור יתום מאביו לא נהגו שאמו תתענה בעבורו^{רטו}.

כח. קטן המסיים מסכת ומבין מה שלומד, פוטר את אביו מלהתענות^{רטז}. וכן את חבירו בכור הקטן^{ריז}, וכל שכן גדולים^{ריח}.

^{רטו} יומא טבא לרבנן תשובה כח.

^{רטז} תשובה כט שם, מועדי הגר"ח ח"א תשובה לב (ע"ש מה שציין). אשיחה עמ' שמה. שיח חיים תשובה ח. וע"ש בשערי ציון סי' ה ז"ל: "ויל"ע בקטן המסיים האם האבא חייב להשתתף בסיום דהרי הדין דקטן האב מתענה בשבילו, ויתכן דכ"ז דוקא בדאיכא חיוב על הקטן או עובר לאב, אבל כשהבן מסיים א"כ הוא כבר פטור וממילא סר החיוב מהאב וא"צ להשתתף בסיום וצ"ע". והעירני הר"י ליסיצין שליט"א, דאין מקום לספק כי פשיטא שכשהנהיגו שהבכורים מתענים לא הטילו על קטן בכור כלום, אלא הנהיגו שיהא האב מתענה בעד בנו, וא"כ מה שהבן יסיים או ישתתף בסעודת סיום לא מעלה ולא מוריד כלום, ועל האב מוטל להתענות או להפטר ע"י סעודת מצוה. והצעתי הספק קמיה מו"ר מרן הגר"ח קניבסקי זצוק"ל, ואמר מרן זצוק"ל: דמש"כ שיתכן שרק העבירו חיוב מהבן לאב וזהו רק כשהבן חייב, ואם הבן מסיים בעצמו יתכן שאין האב צריך לשמוע, דזה לא מוכרח. ושאלתי למרן זצוק"ל, האם לפי"ז גם באופן שהקטן צם וכגון קטן בן י"ב שמתענה ג"כ זה לא יפטור את האב מתענית, אמר מרן זצוק"ל: הקטן צם זה כלום הוא לא צריך לצום ומה שהעבירו את החיוב לאב זה לא ענין שהקטן יצום כיון שהוא לא מחויב. ושאלתי למרן זצוק"ל, האם צודק הרב הנ"ל בטענתו שאף אם הבן מסיים מסכת האב צריך להתענות בשבילו אם לא שומע הסיום בעצמו. וסיפר לנו מרן זצוק"ל שבהיותו קטן היה גומר מסכת, אבל אביו בעצמו גם היה בכור ולכן הוא גם גמר. ושאלתי למרן זצוק"ל מה עושים למעשה באופן שהקטן סיים והאב לא שמע הסיום? ואמר מרן זצוק"ל: שיש מקום להסתפק בדבר. יעו"ש עוד. שיח התורה ח"א עמ' שג. קונ' דרך תורה תשובה קג, והביא שם ג"כ בס' הקטן והלכותיו ח"א תשובה י.

^{ריז} מגיד שיח תשובה כו, ע"ש מה שציין.

^{ריח} עי' הע' קודמת ובתשובה ל, ובמה שציין שם וכן במה שצוין בהע' 48.

ויש לזה דין של סעודת מצוה^{ריט}, (ועי' בהערה אם הקטן השתתף בסיום של גדול אחר^{רכ}).

נט. אב בכור שיש לו בן בכור, ורוצה להתענות אין צריך שישמע סיום עבור בנו^{רכא}.

תענית בכורים בערב פסח שחל בשבת

ל. מנהג מרן זצוק"ל כשחל ערב פסח בשבת לסיים גם ביום ה' וגם ביום ו', ועי' הערה^{רכב}.

^{ריט} בס' בזאת יבא אהרן, בשו"ת דעת רבותינו הע' 265 יעו"ש עוד.

^{רכ} יומא טבא לרבנן תשובה ל: אינו פוטר את אביו. ובשאלת רב ח"ב (שם) תשובה יד: מסתבר שיכול לשמוע.

^{רכא} עי' הע' מו משערי ציון סי' ה.

^{רכב} אלא פמ"ה ס"ב וציין שם לעי' בשו"ע או"ח סי' תע סעי' ב. ובסעי' ג נוהג לגמור המסכת יום קודם הסיום (ולמשאיר קטע לסיום) ולא לגמור מוקדם ולכן כשמסיים ב' פעמים (בער"פ שחל בשבת) ביום ה' מסיים מה שלמד בתקופה מקודם, ואח"כ לומד מסכת חדשה, ולמחרת ביום ו' מסיים אותה (ועי' לעיל פרק א'). ובס' החובות פרק ט (עמ' עו) אמר רבינו: **שבשנה שחל ערב פסח בשבת אני עושה שני סיומים, אחד ביום חמישי [הסיום הגדול], ולחומרא אני עושה סיום גם ביום שישי, וכן נהג גם אבא זצ"ל לעשות סיום ביום שישי...** [עי' ארחות רבינו ח"ב ער"פ אות ט (ונשנה בער"פ שחל בשבת אות א) וכתב שם שראה בהגדה שלו שציין לברכי יוסף (סי' תע ס"ק ד) שהביא עוד פוסקים שס"ל שמתענה ביום ו' (עי' יומא טבא לרבנן פ"ה הע' קח)]. מועדי הגר"ח ח"ב תשובה פ (עי"ש מה שציין). דולח ומשקה עמ' קעז (והסביר העורך שם, דטעמו פשוט, שאה"נ קבעו לצום ביום ה', מ"מ אם עשה סיום ביום ה' ונפטר מלצום, אבל למחרת ביום ו' מדוע שלא יצטרך לצום וכמו מי שנאנס מלצום ביום ה' שפשוט שצריך לצום ביום ו', וגם כאן כן, ולכן צריך עוד סיום ביום ו', והחולקים יתכן שסוברים כהשיטות דעד ג' ימים סומכים דהוי סעודת מצוה ופוטר מצום עכ"ד. וצ"ב).

לא. הנקבות הבכורות שנוהגות לצום בכל שנה צריכות להשתתף בסיום מסכת ביום ה' או ביום ו'^{רכג}.

לב. אב המתענה עבור בנו, די לו לפטור את עצמו בסיום ביום ה'^{רכד} אולם אם שכח להתענות ביום ה', כיון דביום שישי לא קובעים צום אינו צריך להתענות, ומ"מ יכול להתענות עד זמן מנחה גדולה^{רכה}.

לג. בכור שרוצה לעשות סיום בשבת אינו נפטר מהתענית, וצריך לפטור את עצמו או להתענות ביום ה'^{רכו}.

לד. קטן שיגדיל בשישי או בשבת, אביו חייב להתענות בשבילו ביום ה'^{רכז}.

שכח להתענות

לה. בכור ששכח מלהתענות (וגם לא פטר עצמו מסעודת מצוה, וכדלעיל), או שטעה ואכל כזית יתכן שראוי לצום לכפרה^{רכח}, אולם

^{רכג} מישרים אהובך ח"ד תשובה כה (ועי"ש שציין למש"כ לעיל ח"ב סי' ב סעי' כג).

^{רכד} ע"פ הע' הבאה.

^{רכה} יומא טבא לרבנן תשובה לא, ועי"ש סעי' מז ובמקורות.

^{רכו} עי' שם תשובה לב עי"ש לשונו.

^{רכז} שם תשובה לג.

^{רכח} תשובות הגר"ח ח"ב מהדו"ב תשובה תתתשל, וציין שם לשונה הלכות סי' תקסח דין ד' [ולא חילק בזה ע"ע יומא טבא לרבנן סעי' ה ובמקורות].

אם כל שנה פטר את עצמו ע"י סיום, ושנה אחת לא היה לו סיום והוצרך להתענות, יעשה התרת נדרים^{רכט}.

ברכת החמה

לו. בשנה שחל תקופת החמה בערב פסח, יקדימו לברך ברכת החמה (דאפשר לברך אותה בתענית^{רל}), ואח"כ יעשו סיום^{רלא}.

^{רכט} עי' שערי ציון סי' ב' הע' ה' וכו' שם, ונר' בהסבר הדבר דיש ב' ענינים בזה, חדא התענית שהוא עיקר הדין כמו שכתבנו לעיל בשם הנוב"י. ויתכן שהוא עדיף מלעשות סיום, אמנם יש עוד ענין בפ"ע מה שהורגל אותו אדם לעשות סיום וזה מנהג טוב לולי התענית וע"ז צריך התרה.

^{רל} קונטרס תא שמע, עמ' קמו, יעו"ש.

^{רלא} שם עמ' קלז, יעו"ש, דעי' במשנ"ב סי' כט ס"ק ח, דלכתחילה מצותה מיד להקדים מה דאפשר [א"ה וכנראה הסיום לא נחשב תדיר דאל"כ היה צריך להיות קודם וצ"ב].

פרק ו

סעודת סיום בתעניות

תענית יחיד שנהגו בה רבים

א. תענית שני וחמישי ושני שנהגים להתענות אחר פסח וסוכות, אם עושה סיום לא נהגו לאכול קודם הסיום^{רלב}, ואפשר להתיר בשלשה אנשים^{רלג}.

ערב ראש השנה

ב. מנהג מרן זצוק"ל בערב ראש השנה, אחר שעושה התרת נדרים מסיים מסכת (עי' הערה^{רלד}) והוי סעודת מצוה, ולכן אינו מתענה כלל^{רלה}.

^{רלב} יומא טבא לרבנן תשובה לז, ולא דמי לברית כמו שכ' במשנ"ב או"ח סי' תקסח ס"ק יח, וצ"ב החילוק, וע"ע בס' הנ"ל פ"ו הע' ט.

^{רלג} יומא טבא לרבנן תשובה לח. ובתשובה מ ע"י פתח, שאם הי' יודע שיש סיום לא הי' מקבל על עצמו להתענות.

^{רלד} בס' החובות פרק ט, מסיים חצי ש"ס [שאו גומר סדר נשים].

^{רלה} אלא פנ"ז סעי' א. ובס' החובות (שם), סיפר רבינו שבאחת הפעמים שעשה סיום בערב ר"ה, שמע מזה החזו"א ונכנס גם הוא להשתתף, ואמר שאע"פ שמעיקר הדין אסור לו לצום מטעמי בריאות, אבל משום היות טוב אל תיקרי רע נכנס גם הוא להשתתף. ועי' ארחות רבינו (הקה"י זצ"ל) סיום בער"ה אותיות ה-ח, כזית מזונות ויין פחות מרביעית, ובאות יא גם הנשים אכלו מהסיום, ואמר לי שהנשים שאינם במקום מביאין להם מזונות מהסיום, ונחשב להם כאכלו מן הסיום מאחר שאצלם רק מנהג (עי' סי' תקפא במשנ"ב ס"ק טז ובמש"כ בס' החיים ד"ה והנהגה בסיום). ובס' דברי

ג. הנוהגים לסיים מסכת בערב ראש השנה, נחשב להם גם סגולת הצום, שכל המתענה מוחלין לו שליש מעוונותיו^{רל}, ולא דמי לתענית בכורות שמי שהתענית קשה לו שיאכל רק מיני תרגימא^{רל}.

שמואל על המועדים סי' יג, קונטרס 'דבר הסיום' אות ג הק' וז"ל: ובעוניי לא הבנתי היטב את הוראת מרן בעל הקה"י, דהא עיקר טעם התענית בערב ר"ה בכדי שיכנעו לפני ה' וזוהי ימחול להם על עוונותיהם כדברי המדרש תנחומא (פ' אמור), או בגלל שהיו היום האחרון בשנה, וקיבלו חז"ל דכל העושה תשובה יום אחד בשנה כאילו שב כל השנה, (ועי' כף החיים ס"ק ו) וא"כ מה שייך לעשות בזה תחבולות ולפטור עצמו ע"י סעודת מצוה (ע"ש מה שכתב). ואולי ס"ל לקה"י דכיום נחלשו הדורות ואין מהראוי שבחורי ישיבה יענו עצמם גם בערב ר"ה דעכ"פ הוי הכל מנהג, אולם בפסקי תשובות הנז' משמע דעבד הכי לא רק לבחורי ישיבות, וכן מבואר במקור דבריו בס' ארחות רבינו (שם) שכתב שהיה פוטר בזה כמה מנינים ומחלק להם יין ומזונות וכו'. ע"ש שהאריך להסביר ואכ"מ, ועי' בהע' הבאה.

רל קובץ גליונות מריח ניחוח תשע"ד מהרה"ג ר' שמואל ברוך גנוט שליט"א, והוסיף רבינו בזה דבר יפה: "שאלו שעושים סיום מסכת בערב ר"ה ואוכלים בסעודת הסיום, מקיימים מצוה, שהרי אכילה בסיום מוגדרת בהלכה כמצוה, [עי' לעיל פרק א דנכלל בכלל המתחיל במצוה אומרים לו גמור] ואילו אלו שצמים ולא אוכלים בסיום מסכת מקיימים רק מנהג ולא מצוה... לכן עדיף לאכול בסעודת סיום ולקיים מצוה, מאשר לצום ולקיים רק מנהג ישראל". [א"ה קצת צ"ב לפי"ז מה הכוונה מנהג ישראל תורה]. יעו"ש עוד מש"כ בגדר הצום בערב ר"ה.

רל עי' משנ"ב סי' תע ס"ק ב. אריה שאג סי' תע תשובה תקס.

תענית כ' סיון

ד. תענית כ' סיון או ערש"ק פ' חוקת, כיון שאינו חיוב, יש להתיר ולאכול בסיום מסכת, ואם קיבל עליו התענית יש להתיר ע"י שלושה אנשים^{רלח}.

^{רלח} יומא טבא לרבנן תשובה לט. ועי' משנ"ב סי' תקסח ס"ק ב (הובא בס' הנ"ל).

פרק ז

סיום בימי בין המצרים

א. מי שלא נהג בסעודה בסיום מסכת כל השנה לאכול בשר ולשתות יין, אסור לו לעשות כן בתשעת הימים, ולפיכך מנהג מרן זצוק"ל לשתות בכל סיום יין, ועי' הערה^{רלט}. (ולענין שירה עיין להלן סעי' יא).

^{רלט} משנ"ב סי' תקנא ס"ק עג, בשם האליה רבה. ועי' יומא טבא לרבנן פ"ז סעי' ד, דיש מתירים, יעו"ש במקורות. וכידוע מנהג מרן זצוק"ל בזה. ומצאנו מעשה רב בהקדמה לשערי ציון אות יד: ביום ד' ג' מנחם אב תשע"ג, קם ממנוחת הצהריים וביקש מנכדו הרה"ג ר' גדליה הוניגסברג שליט"א שיביא לו יין בכדי לעשות סיום... וא"ל שיש לו סיום אחר על מסכת ברכות, שבעת שינתו חלם שלומד מסכת ברכות ומסיימה, ואמר לנכדו שמכיון שזה תשעת הימים לא יביא יין אלא דבר אחר לברך עליו, והביא לו נכדו איזה משקה ובירך שהכל ושתה לכבוד הסיום. אולם בס' החובות (עמ' לז) אמר רבינו: שבערב תשעה באב שותה יין בסיום על מסכת יבמות. [א"ה: כיון שרגיל בכל השנה לשתות יין בסיום וכמבואר ביומא טבא לרבנן (שם) דשרי. וצ"ב לפי"ז במש"כ לעיל שקם ועשה סיום על מה שלמד בחלום ואולי יש לחלק. ועי"ש עוד על סיום לימוד בחלום]. (דרך אגב, בקרא עלי מועד פ"ח אות כז, הביא בשם מרן זצוק"ל ששמע מאביו בעל הקה"י זצ"ל, שבזמן המלחמה הראשונה לא היה מה לאכול בשיביה ועשו הבחורים סיום, וכל הישיבה אכלה בשר).

ב. בפרטי הדינים, מה נחשב לסיום שמותר לאכול בסעודתו בשר ויין בתשעת הימים ראה לעיל פרק ב' ^{רמ}.

למהר לימודו כדי לסיים בתשעת הימים

ג. אם לא נזדמן לו לסיים בדרך לימודו בימים אלו, אם הוא זמן קצר יש שהקילו בזה ^{רמב}.

המשתתפים בסעודה

ד. שנים שסיימו ביחד מסכת בתשעת הימים וכל אחד עושה סעודת סיום עם בשר, יכול כל אחד לאכול גם בסעודת חבירו ^{רמב}.

ה. אשת בעל הסעודה מותרת לאכול בשר ויין, אף במקום שלא נהגו להזמין נשים לסעודה ^{רמב}.

ו. בניו ובנותיו של המסיים, אם היו בבית בשעת הסיום, אף שלא השתתפו בסיום בפועל, יכולים להשתתף בסעודה ^{רמב}.

^{רמ} לעיל פרק ב, הבאנו מה נחשב כסיום לענין סעודת מצוה. ונביא כאן את עיקרי דעת מרן זצוק"ל מה לא נחשב לסיום המתיר אכילת בשר בט' הימים: קטנים או גדולים שסיימו פרק אחד בגמרא. חבורה שחילקו ש"ס ביניהם וכל אחד לומר רק פרק אחד, סדר משניות, מסכתות קטנות, נ"ך.

^{רמא} ידון משה חלק י תשובה מז. ועי' יומא טבא לרבנן פרק ז סעי' ז ובמקורות.

^{רמב} לבנימין אמר או"ח סי' תקנא, דכל אחד סיים מסכת שלימה.

^{רמג} יומא טבא לרבנן תשובה מד, משנ"ב סי' תקנא ס"ק עה בשם החיי אדם.

^{רמד} שם תשובות מה-מו, ובמשנ"ב שם.

ז. כשעושים סיום במקומות ציבוריים (כגון בבית מלון), מסתבר שגם לנשים מותר לאכול בשר ולשתות יין, ובפרט אם הם שייכים לסעודה^{רמז}.

ח. אין חובה לשמוע הסיום עצמו, וגם מי שלא היה בשעת הסיום עצמו, יש מקילין שיכול להשתתף בסעודה ולאכול בשר ולשתות יין^{רמז}.

ט. הוזמן לסעודת מצוה בתשעת הימים, מסתבר שאינו צריך ליטול ידיו לפת כדי להתיר לו לאכול בשר ולשתות יין^{רמז}. אבל אם הגיע לאחר שכבר ברכו המסובים ברכת המזון ומגישים לו עוגה, יתכן שלא יוכל לאכול בשר ולשתות יין בכה"ג^{רמז}.

י. אחר הסעודה, יתכן שלמסיים עצמו יהיה מותר בשר ויין, וצ"ע^{רמז}.

^{רמז} שם תשובה מג, ועי"ש בס' סעי' יג ובמקורות.

^{רמז} מועדי הגר"ח תשובה שלג (יעו"ש מה שציין), וביומא טבא לרבנן שם סעי' יד יעו"ש ובמקורות. (ועי' לעיל בער"פ).

^{רמז} עלי שיח תשעת הימים תשובה כא.

^{רמז} שם תשובה כ.

^{רמז} מגיד שיח תשובה כח, ועי"ש במ"מ לגבי ערב פסח שמותר כל היום, וכ' שם "וא"כ י"ל שה"ה בתשעת הימים הוי איסור אכילה, ושאני מתענית בכורות שהוי מצוה, וצ"ע". וע"ע בשו"ת ארץ צבי סי' עט. שו"ת מנחת יצחק ח"ח סי' מה אות א.

שירה ובגדי שבת בסיום מסכת

יא. כמדומה שלא התירו שירה בפה בסעודת מצוה בימי בין המצרים, ועי' בהערה^{רי}.

יב. תינוקות של בית רבן שעשו סיום בכיתה על המשניות שלמדו או הפרשה בחומש וכדו' בתשעת הימים, יכולים ללבוש בגדי שבת לסיום ועי' הערה^{רנא}.

במוצאי תשעה באב

יג. במוצאי תשעה באב התירו למהר או לאחר לימודו כדי לסיים, ולעשות סעודה בבשר ויין^{רנב}.

^{רי} עלי שי"ח, בין המצרים תשובה ח. וציין שם לארחות רבינו ח"ב עמ' קכח אות ט-י (שהתיר לשיר בפה). וע"ע ביומא טבא לרבנן פ"ז סעי' ב ובמקורות.

^{רנא} לבנימין אמר, שם: "כרצון אביהם". ועי' לעיל לגבי כל השנה. וביומא טבא לרבנן, שם סעי' כב, לגבי גדולים יעו"ש במקורות, ואולי לקטנים יש להקל, רצ"ב.

^{רנב} יומא טבא לרבנן, תשובה מב. ועי' שו"ת רמ"ץ סי' מא שציין למג"א סי' תקנח ס"ק א.

פרק ח

השתתפות אבל בסעודת סיום, וסיום ביארצייט

בתוך שבעה

א. סיום מסכת המתקיימת בבית האבל בתוך השבעה, מותר לאבלים להשתתף בה, ועי' הערה^{רג}.

ב. מי שמתאבל עם האבל (כגון שאביו או אמו יושבים שבעה), יש להתיר לו להשתתף בסעודת סיום. אבל במקום שיש כלי שיר, יש להחמיר^{רנד}.

בתוך שלושים

ג. אַבֵּל אחר שבעה ובתוך השלושים, יכול להשתתף בסעודת סיום^{רנה}.

^{רג} ע"פ יומא טבא לרבנן תשובה כו, לגבי ער"פ (כמבואר לעיל). ואולי יש לחלק דרך שם התיירו, ועי' שם עוד פרק ח סעי' א ובמקורות.

^{רנד} מדין כל המתאבל מתאבל עימו, יומא טבא לרבנן תשובה נב: הנה היום נהגו דין זה רק כלפי שלשה דברים, וסעודה היא אחד מהם, ומ"מ בסיום יש להתיר דלא חשיב כ"כ שמחה... [א"ה יש לעיין לפי"ז בסיום ש"ס, דיש בו יותר שמחה או לא פלוג].

^{רנה} יומא טבא לרבנן תשובה מח. ועי"ש סעי' ב ובמקורות וצ"ב. וכנ"ל סעי' קודם אם אין כלי זמר. ועי' עלי שיח אבלות תשובה ז: לא ילך. ויש לעיין.

יארצייט

ד. מי שיש לו יארצייט, שנהגו להתענות ביום זה^{רנ}, אם סיים מסכתא, המנהג שאינו מתענה^{רנז}.

ה. החזו"א כשהיה לו יארצייט, היה לוקח גמרא חולין ועובר בהרהור כשעה או שעתיים ועושה סיום^{רנח}.

ו. בסעודת סיום בליל יום היארצייט, רשאים האבלים בני המשפחה להשתתף בסעודה. ואם זו סעודה גדולה, ישמשו^{רנט}.

^{רנו} רמ"א יו"ד סי' שעו סעי' ד.

^{רנז} יומא טבא לרבנן תשובה מט: נוהגים דביארצייט אין מתענים במקום סיום מסכת. ואף שכתב הש"ך יו"ד סי' רמו ס"ק כז, בשם תשובות מהרי"ל סי' קעב, לאסור לאכול בסעודת סיום ביום היא"צ, כבר ביאר שם בבית לחם יהודה דדברי הש"ך הם דוקא כשהוא מצטרף לסיום של אחרים, אבל אם סיים בעצמו, מותר לו לאכול. וכ"כ בספר גשר החיים ח"א פרק לב סעי' ז, ד"רבים מקילים כשגומר בו ביום מסכת שאינו מתענה".

^{רנח} דברי מרן זצוק"ל בשאלות לרבני קבר רחל, מאמע רחל גליון 29 חנוכה תש"פ, בחלק הנקרא שו"ת תורת חיים. ע"ע יומא טבא לרבנן סעיפים ט-י ובמקורות.

^{רנט} אורייתא תשובה יד. עי' שו"ע יו"ד שצא סעי' ג, דכתב הרמ"א דאסור לאכול בסעודה בליל היארצייט. וכתב שם הפת"ש ס"ק ח בשם שו"ת מקום שמואל, דמה שכתב הרמ"א לאיסור, "דזה איירי בסעודת חתונה שיש שם מזמוטי חתן וכלה ויש בה שמחה, אבל בסעודת ברית מילה ופדיון הבן וסיום מסכתא מותר".

ההדרן

אחר השלמת המסכתא או סדר משניות
יאמר זה ויועיל לשכחה בעזרת ה' יתברך

ההדרן

הִדְרֵן עָלֶיךָ מִסֶּכֶת ... (יש מוסיפים: בְּלִי נֶדֶר) וְהִדְרֵךְ עָלֶיךָ.
דַּעְתֵּךְ עָלֶיךָ מִסֶּכֶת ... וְדַעְתֵּךְ עָלֶיךָ לֹא נִתְנָשִׁי מִנֶּךָ מִסֶּכֶת ...
וְלֹא תִתְנָשִׁי מִנֶּךָ לֹא בְּעֶלְמָא הָדִין וְלֹא בְּעֶלְמָא דְאַתִּי.

(יאמר כן שלש פעמים)

ואחר כך יאמר:

יְהִי רָצוֹן מִלְּפָנֶיךָ, יְיָ אֱלֹהֵינוּ וְאֱלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ, שֶׁתִּהְיֶה תוֹרַתְךָ
אֲמוּנָתֵנוּ בְּעוֹלָם הַזֶּה וְתִהְיֶה עִמָּנוּ לְעוֹלָם הַבָּא.

אמירת בני רב פפא

חֲנִינָא בְּרַ פָּפָא, רָמִי בְּרַ פָּפָא, נַחֲמָן בְּרַ פָּפָא, אַחָא בְּרַ פָּפָא,
אָבָא מָרִי בְּרַ פָּפָא, רַבְרָם בְּרַ פָּפָא, רַבִּישׁ בְּרַ פָּפָא, סוּרְחָב בְּרַ
פָּפָא, אָדָא בְּרַ פָּפָא, דְּרוּ בְּרַ פָּפָא.

תפילה לתורה

הערב נא יי אלהינו את דברי תורתך בפנינו ובפיות עמך בית ישראל, ונהיה כלנו אנחנו וצאצאינו וצאצאי עמך בית ישראל, בולנו יודעי שמך ולומדי תורתך לשמה. מאויבי תחבמני מצותך, כי לעולם היא לי. יהי לבי תמים בחקך, למען לא אבוש. לעולם לא אשפח פיקודיך, כי בם חייתי. ברוך אתה יי למדני חקך. אמן אמן אמן סלה ועד.

הודאה על העבר

מודים אנחנו לפניך יי אלהינו ואלהי אבותינו, ששמת חלקנו מיושבי בית המדרש, ולא שמת חלקנו מיושבי קרנות. שאנו משבימים והם משבימים, אנו משבימים לדברי תורה, והם משבימים לדברים בטלים. אנו עמלים והם עמלים, אנו עמלים ומקבלים שכר, והם עמלים ואינם מקבלים שכר. אנו רצים והם רצים לחיי עולם הבא, והם רצים לבאר שחת. שנאמר ואתה אלהים תורידם לבאר שחת, אנשי דמים ומרמה לא יחצו ימיהם. ואני אבטח בך.

תפילה על העתיד

יהי רצון מלפניך יי אלהי, בשם שעזרתני לסיים מסכת ... בן תעזרני להתחיל מסכתות וספרים אחרים ולסיימם, ללמוד וללמד לשמור ולעשות ולקיים את כל דברי תלמוד תורתך באהבה. וזכות כל התנאים ואמוראים ותלמידי חכמים יעמוד לי ולזרעי, שלא ימוש התורה מפי ומפי זרעי וזרע זרעי עד עולם. ותתקיים בי בהתהלכך תנחה אותך, בשכבך תשמר

עליך, והקיצות היא תשיחה. כי בי ירבו ימיך ויוסיפו לך שנות חיים. אך ימים בימינה בשמאלה עשר וכבוד. יי עז לעמו יתן יי יברך את עמו בשלום.

קדיש הגדול

יתגדל ויתקדש שמה רבא. (אמן). בעלמא די הוא עתיד לאתחדתא, ולאחיאה מתיא, ולאסקא יתהון לחיי עלמא ולמבנא קרתא דירושלם, ולשכללא היכליה בגוה, ולמעקור פלחנא גכראה מן ארעא, ולאבתא פלחנא דשמיא לאתרה, וימליך קודשא בריך הוא במלכותיה ויקרה, בחייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל, בעגלא ובזמן קריב ואמרו: אמן.

יהא שמה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמא.

יתברך וישתבח ויתפאר ויתרום ויתנשא ויתחדר ויתעלה ויתהלל, שמה דקודשא בריך הוא, (קהל: בריך הוא.) לעלא מן כל (בעשי"ת: לעלא לעלא מכל) ברכתא ושירתא, תשבחתא ונחמתא, דאמירן בעלמא. ואמרו: אמן. (קהל: אמן)

על ישראל, ועל רבנו, ועל תלמידיהון, ועל כל תלמידי תלמידיהון, ועל כל מאן דעסקין באורייתא, די באתרא [קדישא] הדיו, ודי בכל אתר ואתר. יהא להון ולכון שלמא רבא הנא וחסדא ורחמיו, וחיין אריבין מזונא ודוויחא, ופרקנא מן קדם אבוהון דשמיא וארעא. ואמרו: אמן. (קהל: אמן).

יהא שלמא רבא מן שמיא, וחיים, עלינו, ועל כל ישראל, ואמרו: אמן. (קהל: אמן)

עשה שלום (בעשי"ת: השלום) במרומיו הוא יעשה שלום עלינו, ועל כל ישראל, ואמרו: אמן. (קהל: אמן).